

**MAPALUXELE YA VAVASATI EKA TINSIMU
TIN'WANA TA XITSONGA**

hi

PATIENCE MAKHUBELE

Xitsalwana Xo Engetela Eka Swilaveko Swa Xikambelo Xa

“DEGREE OF MASTERS OF ARTS”

eka

NDZAWULO YA XITSONGA EYUNIVHESITI YA LIMPOPO

T 782.42162 MAK
b11713835
u1473113

MULETERI : DR N.E. NXUMALO

LEMBE : 2005

193056

XIKHENSO

Ndzi rhandza ku khensa Xikwembu lexi nga ndzi kotisa, xi ndzi nyika matimba ya ku kongoma, mianakanyo ya ku dyondza ndzi ko ndzi heta xitsalwana lexi. Ndzi khensa nhlanyiseko lowu a ndzi wu vona kusukela loko ndzi sungurile ndlela ya ku fambela eYunivhesiti ya Limpopo. Makungu ma tele embilwini ya munhu, kambe i Xikwembu ntsena lexi vonaka leswaku hi wahi lama faneleke ku hetiseka.

Ndzi khensa muleteri wa mina Dr N.E. Nxumalo ku va va ndzi tiyiserile loko swin'wana swi ri karhi swi tika, va nga karhali ku ndzi vuyisela endleleni. Ndzi khensa mbilu leyi va nga na yona. A ndzi rivali na Prof. R.N. Madadzhe eka mpfuno lowu va nga va na wona eku tsaleni ka xitsalwana lexi. Xikwembu a xi mi katekise.

Ndzi khensa nuna wa mina Brian Mathebula ku va a ndzi seketerile hi ku sala na vana na ku tlhela a ndzi pfumelela ku yisa dyondzo leyi emahlweni. Mintirho hinkwayo leyi a ndzi pfuneke ka yona a yi rivaleki. Inkomu Valoyi. Xiluva, Khensani, Kulani na Hlomani a mi swi tiva leswaku ku na siku leri mhani a yaka exikolweni naswona siku rin'wana u ta heta. Hakunene vana vanga ndzi kotile ku tiyisela ndzi hloma matlhari ya dyondzo.

A ndzi rivali ku khensa loyi Xikwembu xi endleke leswaku ndzi va kona emisaveni hikokwalaho ka yena, ku nga Mhani Jane Makhubele. Ndzi khensa nseketelo na hinkwaswo leswi a mi ndzi pfuna hi swona.

A ndzi rivali na wena makwerhu Sesi Florence Motupa, ndlela leyi a wu ndzi khome hi yona. Ndzi kota na ku ku vula makwerhu. Inkomu sesi eka ntirho wo thayipa xitsalwana xa mina.

Vanghana va mina lava a hi fambisana swin'we Julia Maseko, Phillip Hlatshwayo na Humphrey Mabobo, na n'wina ndzi khensa mpfuneto wa n'wina eka swo famba na nhlohletelo lowu a mi ri na wona wo yisa emahlweni dyondzo leyi.

Ndzi ri eka hinkwavo lava nga vuriwa laha henhla "khanimamba".

NONGONOKO WA TIMHAKA

PAPILA

1.	MANGHENELO	1
1.1.	<i>Xikongomelo</i>	1 - 2
1.2.	<i>Nsusumeto</i>	2 - 3
1.3.	<i>Maendlelo</i>	3 - 4
1.4.	<i>Mintirho ya ndzavisiso leyi endliweke</i>	5 - 7
1.5.	<i>Nkatsakanyo</i>	8
2.	NKANELO WA MATHEME YA NKOKA	9
2.1.	<i>Nhlamuselo wa risimu (Song) ni nkoka wa tinsimu exikarhi ka vanhu</i>	9 - 14
2.2.	<i>Feminizimu (Feminism)</i>	14 - 19
2.3.	<i>Nxopaxopo wa matsalwa (Literary Criticism)</i>	19 - 20
2.4.	<i>Nkatsakanyo</i>	20 - 21
3.	TINSIMU LETI HLENGELETIWEKE	22
3.1.	<i>Manghenelo</i>	22 - 23
3.2.	TINSIMU LETI PALUXAKA VAVASATI HI NDLELA YO BIHA	23
3.2.1.	<i>Tinsimu ta General Muzka</i>	23 - 31
3.2.2.	<i>Tinsimu ta George Maluleke na Van'wanati Sisters</i>	31 - 40
3.2.3.	<i>Tinsimu ta Pensele</i>	40 - 46
3.2.4.	<i>Risimu ta Elias Baloyi na Mamba Queens</i>	46 - 49
3.2.5.	<i>Tinsimu ta Thomas Chauke na Shinyori Sisters</i>	49 - 54
3.2.6.	<i>Risimu ra Penny-Penny</i>	54 - 56
3.2.7.	<i>Risimu ta Joaquim Macuacua</i>	56 - 61
3.2.8.	<i>Risimu ra Conny Chauke</i>	61 - 63
3.2.9.	<i>Risimu ra Flora N'wa-Chauke</i>	63 - 66

3.3.	TINSIMU LETI PALUXAKA VAVASATI HI NDLELA YO SASEKA	66
3.3.1.	<i>Tinsimu ta Thomas Chauke Na Shinyori Sisters</i>	66 - 72
3.3.2.	<i>Risimu ra Paul Ndlovu</i>	72 - 74
3.4.	TINSIMU LETI YIMBELERIWAKA EMICHONGOLWENI	74 - 77
4.	NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI HLENGETIWEKE	78 - 112
5.	NKATSAKANYO NO DLAYISETA	113
6.	TIBUKU LETI TIRHISIWEKE	114 - 116
7.	TINSIMU LETI XOPAXOPIWEKE	117 - 118

1. MANGHENELO

1.1. Xikongomelo

Xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku ringeta ku humelerisa kumbe ku kombisa ndlela leyi vavasati va paluxiwaka ha yona eka tin'wana ta tinsimu ta Xitsonga. Leswi swi ta katsa mapaluxelo yo biha kumbe yo kala ya nga amukeleki na lamanene eka rixaka. Hi ndlela leyi hi ta kota ku vona hilaha tinqambhi ti humelerisaka hungu ra tona ha yona.

Vuyimbeleri i vutshila byin'wana bya ndhavuko, ku katsa na mintsheketo, swiphato, switekatekisini, swivuriso, swivulavulelo na swin'wana. Tinsimu ti wela kona eka muxaka wo rungula hi nomo (hi Xinghezi ku pfa ku tirhisiwa rito ra Orator). Khale eka matsalwa yo rungula hi nomo kumbe ya ndhavuko a ku ri na nqambhi, vayimbeleri na vayingiseri. Kasi manguva lawa ku na nqambhi, mutsari, muyimbeleri, muhumelerisi wa risimu na muyingiseri.

Eka tindzimi ta Xintima, swa koteka leswaku muqambhi a nga swi koti ku tsala hungu ra yena, ivi a kuma mutsari a n'wi tsalela hungu ra kona. Nqambhi a nga va mutsari, muyimbeleri na muhumelerisi wa tinsimu kumbe risimu ra yena n'wini.

Hi ndlela leyi ku va munhu a kumeka a ri nqambhi, muyimbeleri, kumbe muhumelerisi wa risimu swi kombisa vutshila byo karhi lebyi munhu a nga na byona. Vanhu lava va vuriwa leswaku va na nyiko kumbe tinyiko to karhi leti va ti tirhisaka hi ndlela yo hlawuleka swinene.

Mathumba et al (1996: 8) va hlamusela leswi swi landzelaka hi ndzungulo wa nomo:

Oral performance requires a great deal of skill - to improvise and to perform on the spot, or "on the spur of the moment" - to perform off hand, only with the aid

of the literary canon (the rules of the genre), and the technique and experience of telling, reciting or singing, and the example of other performers.

Ku ya hi ntshaho lowu laha henhla ku nga boxiwa leswaku:

- (i) Eka ndzungulo wa nomo ku laveka vuswikoti lebyikulu swinene.
- (ii) Ndzungulo wa nomo wu nga humelerisiwa hi nkarhi wolowo, ku nga ri na swipfuneto, kambe ku landzeleriwa ntsena milawu ya mbulavulo, xithekiniki na ntokoto wo hlamusela, ni xikombiso xa vahumelerisi van'wana.

Eka vutshila bya ku yimbelela, nqambhi kumbe muyimbeleri u tirhisa vuyimbeleri, yi nga ndlela ya ku hatlisa ya ku fikelela vanhu. Guma (1983: 102) u hlamusela leswi landzelaka hi risimu ***“A song is a description of the joys, sorrows, hopes and aspirations of the individual”***.

Marito ya Guma lama nga laha henhla ya paluxa leswaku risimu ri nga hlamusela ntsako, ku khunguvanyeka na ku navela loku munhu a nga na kona.

1.2. Nsusumeto

Ndzi susumetiwiwe ku endla ndzavisiso lowu hi ku vona leswaku ntirho wa muxaka lowu a wu talanga eka ririmi ra Xitsonga. Vatsari va Xitsonga tanihi Xitlhabana (1992), Chauke (2004) na van'wana va endlile milavisiso hi tinsimu ta ndhavuko hi ku angarhela, kambe milavisiso leyi yi kongomisa eka tinsimu leti ti vulavulaka hi vavasati hi ku enta. Ndzi vone swi ri swa nkoka ku va ndzi nghenisa xandla hi ndzavisiso lowu eka ririmi ra Xitsonga.

Ndzi susumetiwiwe nakambe ku endla ndzavisiso lowu hikuva ndzi vona leswaku wu ta pfuna leswaku xiyimo xa vavasati xi twisisiwa ku antswa.

Leswi swi nga boxiwa laha henhla swi nga seketeriwa hi marito ya Adcock (1987: 1) loko a ku:

The publishing world was dominated by men. Editors, publishers and critics were usually male. Women as a result tended not to take themselves seriously enough, and were in any case usually too busy, too oppressed or too under-educated to write. "Poet" was a masculine word. The muse was female, the poet was male. There was a deep seated conviction that women could not do it.

Ku ya hi marito ya Adcock lama nga laha henhla hi nga boxa leswi:

- (i) Tiyindlu ta nkandziyiso to tala kumbe hinkwato ti lawuriwa hi vavanuna.
- (ii) Vahleri, vaxopaxopi na vakandziyisi ku tala ku va vavanuna.
- (iii) Matsalwa hinkwawo a ya tsariwa na ku lawuriwa hi vavanuna, naswona a swi tekiwa onge vavasati a va na vuswikoti.

1.3. Maendlelo

Tani hilaha swi hlamuseriweke hakona eka 1.2 laha henhla, Indzavisiso lowu a wu si endliwa hi vanhu vo tala, ngopfu-ngopfu loko wu kongomisiwe eka vavasati. Ndzi ta lavisisa hi vuenti ku kuma xivangelo lexi endlaka leswaku tinqambhi tin'wana ti kumeka ti qambha tinsimu hi vavasati, kumbe ku tirhisa vavasati ku hundzisa hungu ra vona.

Ndzi ta endla lavisisi eka swiyenge leswi landzelaka:

- (i) Eka tinsimu leti yimbeleriwaka eka rhadiyo, ti tlhela ti kandziyisiwa eka tikhasete.
- (ii) Ndlela yin'wana leyi nga tirhisiwaka i yo vutisa swivutiso eka varhandzi, vacini na vayingiseri va tinsimu ta Xitsonga. Ndlela leyi yi vuriwa **Primary Research Method** kumbe **Interview**. Bless na Wigson (1995: 106) va vula leswi landzelaka hi rito ra **"Interview"**:

"An interview involves direct personal contact with the participant who asked to answer questions".

Bless na Wigson (ibid) laha henhla va boxa leswaku eka ndlela leyi ya **"interview"**, loyi a vutisiwaka u fanele ku tihlanganisa na munhu loyi a nga ta n'wi vutisa swivutiso. Laha ndzi ta tsakela ku twa matitwelo na mavonelo ya vona hi tinsimu leti va ti yingiselaka eka swiyanimoya (rhadiyo), mavona-kule (thelevhixini), "ti-CD" kumbe "Compact Disc" na le ka tinsimu ta ndhavuko leti nga kandziyisiwangiki.

Tinsimu to tala ta muxaka lowu ti va ti tsariwile ephepheni leri phutseleke khasete. Ndzi ta ringeta ku xopaxopa marito ya tona lama tsariweke, ngopfu-ngopfu lama nga le ka hungu ra risimu hinkwaro.

- (iii) Ndlela yo hetelela leyi nga tirhisiwaka hi leyi vuriwaka **"secondary research method"**. Eka maendlelo lawa, ndzi ta endla ndzavisiso eka matsalwa yo fana na tibuku, tiatikili, titthesisi na le ka inthanete ku kuma miehleketo ya nkoka mayelana na tinsimu leti khumbaka vavasati. Maendlelo lawa ya vumbirhi, na wona ma na nkoka swinene, hikuva hilaha ndzi nga ta kuma kona tinhlamuselo ta mathema, tinsimu na nkoka wa tona, eka van'wana lava se va tokoteke eka ndzavisiso wo yelana na lowu.

1.4. Mintirho ya milavisiso leyi endliweke

Tani hilaha vusweti na nkayivelo swi nga swona swi ndzi susumeteke ku endla vulavisisi hi tinsimu leti vulavulaka hi vavasati, i swa nkoka leswaku ndzi tshaha van'wana va lava va endleke vulavisisi hi tinsimu eka tinxaka ta Xintima. Vona hi lava landzelaka:

1.4.1. Xitlhabana (1992)

Xitlhabana u endlile ndzavisiso wa yena hi tinsimu ta ndhavuko ta Xitsonga. U tsarile na ndlela leyi a yi tirhiseke eka maavele ya tona, tanihi leti landzelaka:

- (i) Tinsimu ta le ngomeni.
- (ii) Tinsimu ta mphahlo.
- (iii) Tinsimu ta mintirho na tin'wana.

Eka ndzavisiso wa yena u nghanisile ni ndhawu laha tinsimu ti yimbeleriwaka kona, mincino na maambalelo ya loko ku ri na mincino yo karhi ya ndhavuko.

Swin'wana swa swikombiso leswi a swi nyikeke swa maambalelo i tinjhovo, ndhindhana na minceka. Mincino ya kona yi vuriwa xincayincayi, ku thawuza na nkhinyavezo.

Ndzavisiso wa Xitlhabana a wu kongimisiwanga ka vavasati, ko va tinsimu ta ndhavuko hi ku angarhela.

1.4.2. Chauke (2004)

Ndzavisiso wa Chauke wa yelana na lowu endliweke hi Xitlhabana laha henhla. Ndzavisiso wa Chauke wu angarha tinsimu ta Xitsonga. Yena u ti ave hi ku tirhisa swin'wana swa swiyenge leswi landzelaka:

- (i) Tinsimu ta le vukatini (marriage songs)
- (ii) Tinsimu ta le ngomeni (initiation songs)
- (iii) Tinsimu ta mphahlo (ritual songs)
- (iv) Tinsimu ta mintirho (work songs) na tin'wana.

Eka tinsimu leti u kombisile leswaku Vatsonga i rixaka leri rhandzaka tinsimu ta rona, naswona ta va dyondzisa leswinene na leswo biha. Chauke u hlamusela na leswaku tinsimu to tala ti na mahungu ya mahanyelo ya vona Vatsonga na swikholwa-kholwana swa vona.

Ndzavisiso lowu i wa nkoka swinene eka rixaka ra Vatsonga/Machangana, hikuva wu angarha swo tala eka tinsimu. Ndzi nga vula leswaku wu engetela eka ndzavisiso lowu endliweke hi Xitlhabana na van'wana.

1.4.3. Mafenya (2000)

Mafenya u endlile ndzavisiso wa yena hi ku hambana ka rimbewu na ku hambana ka mintirho hikwalaho ka rimbewu eka rixaka ra Vavhenda. Tinsimu hinkwato leti a ti tirhiseke ti paluxa vavasati hi ndlela yo biha. Tin'wana ta tona ti paluxa vavasati tanihi switirho kumbe switirhisiwa swa vavanuna.

Vavasati va tekiwa tanihi vanhu lava nga riki na vuswikoti, vanhu vo ka va nga tlharihanga, naswona va tekiwa va ri vanhu lava nga kotiki ku ehleketa kahle. Ndzi vonile swi fanerile ku endla ndzavisiso lowu eka Xitsonga, hikuva tinsimu leti ti kombisiweke hi Mafenya eka ndzavisiso wa yena a ta ha humelerisi ntiyiso hi malangutelo ni mavonelo ya hina ya vavasati loko hi languta leswaku Afrika-Dzonga hi rin'wana ra matiko ya Afrika lawa ya hanyaka enkarhini wa xidemokhirasi kumbe ntshunxeko. Hilaha ndzi nga kombisa hakona eka xiphemu xa 1.5.3, tinsimu tin'wana ta Xitsonga ti paluxa vavasati hi ndlela yo biha. Eka Xitsonga na kona dyondzo leyi yi ta pfuna ku lava tindlela ta ku ringeta ku cinca ndlela leyi vavasati va tekiwaka na ku voniwa ha yona.

1.4.4. Finnegan (1970)

Finnegan eka ndzavisiso wa yena u kombisile hilaha rixaka ra Vantima ri rhandzaka hakona tinsimu. U vula leswaku Vantima va tirhisa tinsimu hi tindlela to tala, naswona ti na mintirho yo tala evuton'wini bya vona. Yin'wana ya mintirho leyi a yi kombiseke yi katsa leyi landzelaka:

- (i) Vantima va tirhisa tinsimu ku tivisa hungu ro karhi.
- (ii) Tinsimu ti nga tirhisiwa tanihi mavonelo ya swo karhi leswi munhu a swi tweke.
- (iii) Tinsimu ta tirhisiwa ku titsakisa na ku aka rixaka.

Finnegan u kombisa na swiyimo swa loko munhu a yimbelela. U kombisa leswaku Vantima va yimbelela loko ku lwiwa, loko va ri emintirhweni, loko va tsakile, loko va ri na rivengo eka xilo kumbe ku monya. Vantima va yimbelela loko ku velekiwa n'wana, na loko ku ri na rifu emindyangwini.

Eka ndzavisiso lowu, Finnegan a nga kombisanga ndlela leyi vavasati va paluxiwaka ha yona. Van'wana va valavisi eka mapaluxelo ya vavasati hi ndlela yo biha i Nxumalo and Nxumalo (1999). Ndzavisiso wa vona wu kombisa hilaha vavasati va paluxiwaka ha kona eka matsalwa ya vutlhokovetseri. Ndzi vona swi ri na nkoka ku paluxa ndzavisiso lowu va wu endleke hikuva na wona wu humelerisa ndlela leyi vavasati va paluxiwaka ha yona eka vutsari.

Eka ndzavisiso wa vona va hlamusela leswaku eka swiphato swin'wana swa Xitsonga, vavasati va tekiwa va ri vanhu lava rhandzaka ku tinghenisa ka mintirho ya masangu kumbe vuoswi. Va ri vavasati i tinyoka, i vadlayi va vavanuna, valoyi, vanhu va ku rhandza mali naswona i vanhu lava tekiwaka va ri lava vangaka hasa-hasa. Hi ku languta ndzavisiso lowu swa fanela leswaku na byona vunene bya vavasati byi paluxiwa.

1.5. Nkatsakanyo

Ndzimana leyi yo sungula i ya ku seketela ndzavisiso lowu hi ku angarhela. Tani hilaha eka yona ku kombisiwile xikongomelo xa ndzavisiso lowu, ku nga ndlela leyi ndzi hlamuseleke hakona eka 1.1 leswaku xikongomelo xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa ndlela leyi swiyimbeleri kumbe tinqambhi ti paluxaka vavasati ha yona eka vuyimbeleri bya vona.

Eka ndzimana leyi ku kombisiwile ni nsusumeto, ku nga ku lemukisa eka vusweti lebyi nga kona eka tinsimu leti lavisisiweke leti paluxaka vavasati, ku nga va hi ndlela ya ku saseka kumbe hi ndlela yo biha. Kutani ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku lemukisa vavasati ku endla vulavisisi hi leswi fambelanaka na vona, na ku tinghenelerisa ka matsalwa na vuyimbeleri. Ndzavisiso lowu i ndlela yin'wana ya ku pfuneta ku hluvukisa ririmi ra Xitsonga.

Eka ndzimana leyi, ndzi kombisile na yin'wana mintirho ya milavisiso leyi endliweke eka tindzimi ta Xintima, ku katsa na le ka ririmi ra Xitsonga.

2. NKANELO WA MATHEME YA NKOKA

2.1. Nhlamuselo wa Risimu (Song) ni nkoka wa tinsimu exikarhi ka vanhu

Va Webster's II New College Dictionary va hlamusela rito ra "**Song**" hi ndlela leyi:

(A) Song is a brief musical composition written or adapted for singing ... the act of singing ... a melodious utterance, as a bird call ... a lyric poem ... verse.

Eka ntshaho lowu, va hlamusela rito ra "**song**" tanihi xiqambiwa xo koma xa vuyimbeleri lexi tsariweke kumbe ku endleriwa ku yimbelela, kutani ku tirhisiwa vutshila byo hambana-hambana eka marito ya ku yimbelela, ku nandzihisa risimu.

Krappe (1965: 153) yena u hlamusela rito ra "**risimu (song)**" hi ndlela leyi landzelaka:

... a song, a lyric poem with melody that originated anonymously among unlettered folk in the past and which has remained in currency for a considerable time.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela risimu tanihi xiphato xo koma lexi humesaka miehleketo na matitwelo ya nqambhi. Krappe u hlamusela tinsimu leti ti ri ta khale leti nga tsariwangiki hansi, kambe na sweswi ta ha yimbeleriwa hi rixaka.

Vatsonga hi van'wana eka tinxaka ta Xintima lava rhandzaka tinsimu ta ririmi ra vona. A ku na mindhavuko eka rixaka ra Vantima laha ku nga vaka na mintirho ya ndhavuko, ku nga ri na vuyimbeleri na mincino yo hambana-hambana.

Eka ndhavuko wa Vatsonga/Machangana, tinsimu ta ndhavuko ti yimbeleriwa hi minkarhi ya tona, ku nga va kan'we en'hwetini kumbe eka kotara naswona loko nkarhi lowu ti vekeraweke wona wu hundza a swi talanga ku va ku kumeka vanhu va ha ti yimbelela. Minkarhi ya tinsimu leti ku nga va loko vana va majaha na tintombhi va vuya engomeni na le vukhombeni, loko ku ri na mucato, tinsimu ta loko va ri enyimpini, tinsimu ta mphahlo, tinsimu ta loko ku ri na nkosi, tinsimu ta loko vanhu va ri karhi va tirha; na loko va ri eku hungaseni. Tinxaka ta tinsimu leti tshahiweke laha henhla ti yimbeleriwa ntsena hi nkarhi wa loko ku humelele swo karhi kumbe xiyimo xo karhi.

Tinsimu to tala ti na hungu ro karhi leri nqambhi yi lavaka ku ri hundzisela eka vaaki. Tin'wana tinsimu i ta ku laya vavasati, vavanuna, vana na vadyuhari. Tin'wana i tinsimu ta ku tsundzuxa rixaka, kasi tin'wana i ta ku hungasa rixaka. Tona a ti na hungu ra nkoka leri rixaka ri nga dyondzaka ka tona.

Guma (1983: 102) u hlamusela rito ra "**risimu (song)**" hi ndlela leyi landzelaka:

A song is a descriptive of the joys, sorrows, hopes and aspirations of the individual.

Ntshaho wa Guma wu hlamusela leswaku risimu ri nga hlamusela ntsako, xirilo na ku navela ka swilo eka munhu. Mbiti (1970: 87) yena u ri:

Songs are an aspect of traditional African life which provides repositories of traditional beliefs, ideas, wisdom and feeling.

Mbiti u hlamusela leswaku tinsimu i muxaka wun'wana wa ndhavuko eka vutomi bya Vantima laha va kotaka ku hlayisa kona mavonelo ya vona eka swilo, vutlhari, swikhohlwakholwani swa ndhavuko na leswi va tshembaka eka swona. Va swi humelerisa hi ku yimbelela.

Tinhlamuselo ta vatsari lava tshahiweke laha henhla ta yelana hikuva va hlamusela risimu tanihi xiphato lexi xi yimbeleriwaka, hi ku tirhisa swichayachayana, marito ya vuyimbeleri.

Vatsari lava va hlamusela leswaku tinsimu ti kota ku humelerisa leswi nqambhi a ti twisaka xiswona xikan'we na rixaka, leswi vanhu va tshembaka ka swona, naswona tinsimu ti nga yimbeleriwa ku komba ntsako, na ku hungasa vayingiseri, ti nga ri na hungu ra nkoka.

Stringham loko a tshahiwa hi Rabothata (1992: 4) u nyika tinhlamuselo hi ku humelerisa ku hambana exikarhi ka tinsimu ta ndhavuko leti nga kandziyisiwangiki na leti kandziyisiweke eka makhasete na ti-CD, yena u hlamusela hi ndlela leyi:

A traditional folk song is in the truest sense, a product of the national group from which it springs. It is polished by many talents and passed on from one generation to the next until it becomes the essential spirit of the overall national song and speech.

A composed folk song is the product of a single creative personality, allows for wider ranges of subject and technical perfection than does the traditional folk song.

Ku ya hi ntshaho wa Stringham laha henhla, ndzi nga hlamusela leswaku:

- (i) Stringham u hlamusela tinsimu ta ndhavuko leti nga kandziyisiwangiki tanihi tinsimu ta khale ta rixaka, leti ku ya hi minkarhi ti fambaka ti lunghisiwa kun'wana, ti tlhela ti dyondzisiwa rixaka leri ra ha kulaka ku kondza swi tekeriwa hi rixaka hinkwaro.
- (ii) Loko a hlamusela tinsimu leti kandziyisiweke u boxa leswaku i vutshila bya munhu a ri un'we kumbe ngambhi loyi a ndlandlamuxaka vuyimbeleri hi ku tirhisa swichayachayana na ku kandziyisa vuyimbeleri bya yena.

Eka ndhavuko wa Vatsonga na tin'wana tinxaka ta Vantima, a ku na ku hambana eka risimu leri nga na swichayachayana, marito na vayimbeleri, na risimu leri ngo yimbeleriwa ku nga ri na swo chaya. Swi tekiwa swi ri xilo xin'we, kasi eka Xinghezi ku na ku hambana exikarhi ka **“song”** na **“music”**. Xivangelo ku nga va leswi khale vuyimbeleri a byi ri byo tirhisa nomu ntsena, ku nga ri na swichayachayana swa Xilungu. Vatsonga a va tala ku tirhisa mindzhumba na ku phokotela mavoko ku nandzihisa risimu na ku nyanyurisa vayingiseri kumbe vahlaleri.

Eka ndhavuko wa Vatsonga/Machangana na tin'wana tinxaka ta Vantima, ku na minkarhi leyi tinsimu ti yimbeleriwaka ha yona. Ndzi nga tlhela ndzi hlamusela leswaku tinsimu ti hi mintlawa ku ya hi mintirho ya tona hilaha swi kombisiwaka hakona eka 1.4.2.

Chauke (2004: 23) u hlamusela hi mintirho ya tinsimu loko a ku:

...songs are classified according to their function and subject which are, in turn, determined by occasion. Vatsonga have work songs, ritual songs (wedding, new harvests, funerals, etc.), entertainment songs, political songs and so on.

Chauke laha henhla u boxa leswaku tinsimu ta yimbeleriwa ku ya hi mintirho na nkarhi wa kona. U hlamusela leswaku Vatsonga va na tinsimu ta le mintirhweni, ta le ngomeni, ta le mintlangwini, ta mphahlo, ta mucato, ta le masin'wini, ta le minkosini, ta ku titsakisa na tinsimu ta tipolitiki.

Mintirho leyi kombisiweke hi Chauke laha henhla yi nga tlhela yi hlamusela leswaku risimu ri yimbeleriwa endhawini laha ri faneleke kona.

Ndzi nga nyika xikombiso hi ku vula leswaku risimu ra ku fana na ra le mucatweni ri nge yimbeleriwi enkosini kumbe laha ku nga na nhlango wa tipolitiki hikuva ndhawu ya rona hi laha ku tsakiweke kona.

Tinsimu ta mintirho kumbe ta le ngomeni ti nge yimbeleriwi emucatweni hikuva ti nge fambelani na ndhawu laha ti yimbeleriwaka kona. Hi marito man'wana, tinsimu ti na ndhawu ya tona na nkarhi wa tona lowu ti nga yimbeleriwaka ha wona.

Munhu wa rixaka rin'wana, wa swi kota ku tiva tinxaka tin'wana hikwalaho ka vuyimbeleri, ncino na maambalele ya vona. Hikwalaho, hi ku tiva ni ku twisisa tinsimu ta Xitsonga, munhu a nga kota ku tiva ni ku twisisa Vatsonga hi xiviri. Leswi swi nga tiyisisiwa hi leswi vuriwaka hi Chauke (2004: 1) loko a ku:

“Tinsimu” are a collective deposit of the experience of the Vatsonga people. The songs serve as a vehicle through which one can understand the Vatsonga people and the Vatsonga experience in whatever circumstances it expresses itself.

U ya emahlweni a tshaha Tracy loko a ku:

Tracy elaborates on this idea by saying about Africans in general, that the quickest way to get to the heart of a person is by being able “to participate in the enjoyment of his music and to have an understanding and sympathy for his social custom”.

Mintshaho leyi mimbirhi laha henhla yi hlamusela leswaku eka Vatsonga, tanihi le ka tinxaka letin'wana ta Vantima, tinsimu hi laha munhu a kotaka ku vona na ku tiva rixaka leri ra Vatsonga, leswaku i vanhu va mahanyelo ya njhani hi ku va va tibuma-buma hi tinsimu. Loko Chauke a hlamusela marito ya Tracy u tatisa hi ku vula marito ya leswaku ndlela yo antswa ya ku vumba xinghana na munhu wa rixaka ra vantima i ku va u tinghenelerisa, u tsakela ni ku twisisa vuyimbeleri na mahanyelo kumbe mintolovelo ya vona.

Ku kuma munhu wa rixaka rin'wana a ambarile kumbe a tinghenelerisile ka vuyimbeleri na mincino ya yin'wana ya mindhavuko i mhaka ya nkoka leyi tsakisaka vahlaleri. Ndzi nga kombisa hi munhu wa nhlonghe yo basa (mulungu) a ambale tinjhovo a cina muchongolo swi va swi nyanyula vahlaleri.

Xiphiko lexikulu hi hlanganaka na xona, hileswaku hambu leswi tinsimu ti nga yin'wana ya mintlawu ya matsalwa ya ndhavuko, tinqambhi tin'wana ti ti tirhisa hi ndlela ya ku yisa rimbewu rin'wana ehansi. Hikwalaho ka swona, ndzavisiso lowu wu ta langutana na tinsimu leti paluxaka vavasati hi ndlela yo biha. Maendlelo lawa ya kumeka ya nga sasekanga hikuva muyingiseri un'wana na un'wana u ta sungula ku teka vavasati hi ndlela leyi hlamuseriwaka hi risimu ro karhi. Swa fanela leswaku ku va na ku lunghisa kun'wana loko swi ta eka tinqambhi na vayingiseri va tinsimu ta kona.

2.2. Feminizimu (Feminism)

Mafenya (2000: 213) u hlamusela theme leri hi ndlela leyi landzelaka:

Feminism is a political belief that women should have the same rights, power and opportunities that men have and that the present situation should be changed to give equality with men.

Marito ya Mafenya laha henhla ya boxa leswaku theme ra ***“feminism”*** i ra vupolotiki, laha valweri va timfanelo ta vavasati va lavaka leswaku vavasati va va na timfanelo, matimba na ku va na swivandla swo hambana-hambana tanihi vavanuna, na leswaku xiyimo lexi vamanana va nga ka xona xi fanele ku cincywa, kutani va ringanisiwa na vavanuna.

Ursula (1994: 14) u hlamusela leswaku vavasati va Vantima, va ma-Amerika na man'wana matiko lama hluvukeke swi va fikerile leswaku matiko ya Afrika ma ha tshikeleriwile hi xihlawuhlawu, hikwalaho ka ndhavuko. Va tekile goza ro vumba nhlango lowu a wu vuriwa ***“Womanist”***. U hlamusele leswaku rito leri ***“womanist”*** ri vula ***“black feminist or feminist of colour.”*** Rito ra ***“black feminist”*** kumbe ***“feminist of colour”*** ri vula vavasati va vantima lava lwelaka timfanelo ta Vantimakulobye.

Ursula laha henhla u hlamusela hi ndlela leyi nhlango lowu wu pfuneke ha yona eka matiko ya Afrika, ku fana na Afrika-Dzonga, ku vumba minhlango leyi a yi lwa na ku tshikeleriwa ka vavasati. Wun'wana wa minhlango leyi a wu vuriwa ***“Network Against Violence to Women”*** (Ursula: 1994: 15).

Nhlango lowu tshahiweke laha henhla na yin'wana minhlango hi yona yi pfuneke ku paluxa ku xanisiwa na ku tshikileriwa ka vavasati eka rixaka. Eka man'wana matiko, ku fana na Afrika-Dzonga yi kotile ku hunguta yin'wana ya mintshikilelo.

Valweri va timfanelo ta vavanuna na vavasati va lava ku herisa xihlawuhlawu lexi nga kona exikarhi ka vavanuna na vavasati eka rixaka, leswaku va tekiwa ku ringana.

Va lava leswaku vavasati va va na timfanelo, matimba na leswaku swiyimo leswi vatatana va kotaka ku nghenisiwa ka swona, swi va tano na le ka vavasati, ku fana na swiyimo eka mintirho, vurhangeri na le ka muholo.

Plumwood eka Mafenya (2004: 14) u hlamusela swiyimo swa vatatana na vamanana hi ndlela leyi landzelaka:

Men are defined as active, women as passive, men as intellectual, women as intuitive, men are inexpressive, women emotional, men are strong, women are weak, men are dominant, women are submissive to the extent that women and men conform to gendered definitions of their humanity, they are bound to be alienated.

Mpimanyiso lowu wa Plumwood laha henhla wu hlamusela vavanuna na vavasati hi ndlela leyi landzelaka:

- (i) Vavanuna va hlamuseriwa tanihi vanhu va nkhinkhi, kasi vavasati vona va hlamuseriwa tanihi vanhu vo pfumala nkhinkhi.
- (ii) Vavanuna va hlamuseriwa tanihi vanhu va vutlharhi, kasi vavasati vona va hlamuseriwa tanihi vanhu vo yimela ku lerisiwa leswaku va endla swo karhi handle ko tiehleketelela.
- (iii) Vavanuna a hi vanhu vo vulavula ngopfu, kasi vavasati vona i vanhu vo nyanyuka.
- (iv) Vavanuna va ni matimba, kambe vavasati va tsanile.

- (v) Vavanuna va rhandza ku va ehenhla ka hinkwaswo, kasi vavasati i vanhu vo titsongahata no landzelela, ku fikela laha vavasati ni vavanuna va amukelaka ku hambana ka vona hi swiyimo swa rimbewu, swi nga leswi endlaka leswaku ku va ni ku tshwukiselana mahlo exikarhi ka mintlawe leyimbirhi.

Plumwood u hetelele ntshaho wa yena hi ku vula leswaku vavanuna na vavasati, hikokwalaho ka tinhlamuselo kumbe swivumbeko leswi va hlamuseriwaka ha swona, va kumeka va ri vanhu lava hambaneke swinene.

Idike eka Mahmoud (1991: 17) u ri:

Like women in most parts of the world, South African women have been brain washed to accept that they were created to uphold and maintain a subordinate position in a man's world.

Kasi eka Genesa 2: 22 - 23 yona yi ri:

22. Kutani Yehova Xikwembu a endla wansati hi rimbambu leri a nga ri teka eka munhu, a n'wi tisa ka munhu. 23. Kutani munhu a ku: Sweswi yoloyi, i rhambu ra marhambu ya mina, yoloyi o ta thyiwa wansati hikuva o tekiwile ka wanuna.

Eka ntshaho wa Mahmoud (ibid), ku hlamuseriwa leswaku vavasati vo tala va misava ku katsa na va Afrika-Dzonga va boheleriwe ku landzelela milawu yo karhi naswona milawu leyi va tlhele va yi hlayisa, leswaku vona va le hansi ka vavanuna. Vavasati va vona milawu leyi yi lulamile ka vona. Kasi eka Genesa (ibid), ndzi vona wonge na wona ku engeteleriwa ku tshikileriwa ka vavasati. Ku ya hi ntshaho lowu, Xikwembu xi rrange hi ku vumba wanuna kutani xi vumba wansati hi rimbambu ra wanuna.

Ndzi vona ntshaho lowu eka Genesa wu nghenelela eka ku va wanuna a titeka a ri munhu wa nkoka ku tlula wansati, hikuva hi yena wanuna a nga rhangela a vumbiwa, wansati a vumbiwa hikwalaho ka ku va ku ri na wanuna.

N'wana wa xisati na wa xinuna va dyondzisiwa hi mavumbele ya wansati eka swikolo swa le hansi na le ka swikolo swa vana swa Sonto. Leswi swi endla leswaku vana va xisati va sungula ku tiamukela leswaku va le hansi ka wanuna na vona vana va xinuna va titeka va ri va le henhla ku tlula vaxisati.

Yin'wana ya minhlangano leyi nga kona yi vuriwa **“Women’s Strike for Power”**. Bernard (1975: 180) yena u vula leswi landzelaka hi nhlangano lowu:

Women’s strike for power ... have argued that feminine values are crucial to the controlling and development of the world even today. They claim that women have the capacity to do certain presently crucial tasks better than men. Believing that force is counter productive on the national and international scene, they state that women must now take initiative because men have been taught to try to achieve “Power” in all situations.

Nhlangano lowu tshahiweke hi Bernard laha henhla i nhlangano lowu nga hlamuseriwa tanihi vavasati lava lwelaka matimba. Bernard u ri nhlangano lowu wu vule leswaku i swa nkoka leswaku vavasati va lawula na ku antswisa misava eminkarhini ya sweswi. U ya emahlweni a hlamusela leswaku nhlangano lowu wu vula leswaku vavasati va na vuswikoti byo endla mintirho ya nkoka ku tlula vavanuna. Va karhi va tshemba leswaku ku sindzisa swi tswala mihandzu etikweni na le misaveni. Vavasati lava va hlamuseriwa va tsundzuxa vavasatikulobye ku teka magoza yo rhangela hikuva vavanuna vona va dyondzisiwe ku ringeta ku fikelela matimba eka swilo hinkwaswo.

Masuku eka Mafenya (2002: 14) u ri:

Feminism is a struggle to end sexist oppression. Its aim is not to benefit any specific group of women, or any particular race or class of women. It does not privilege women over men. It is a movement that has the power to transform the whole society in a meaningful way.

Marito ya Masuku laha henhla ya boxa leswaku nhlango lowu wu lava ku hundzula miehleketo ya vanhu etikweni, hikuva wu na matimba yo hundzuluxa swilo eka rixaka, kusukela mintolovelo ya khale ya vakokwa wa hina. Nhlango lowu a wu languti ka vavasati vo karhi, kumbe muhlovo na xiyimo xa vavasati, kambe wu languta eka rixaka hinkwaro ra vanhu.

2.3. Nxopaxopo wa matsalwa (Literary Criticism)

Rito ra “***Literary Criticism***” ri nyikiwile tinhlamuselo hi swidyondzeki swo hambana-hambana. Heese na Lawton (1988: 6) va ri:

Literary criticism can be defined as study devoted to the comparison and analysis to the interpretation and evaluation of literature.

Rito ra “***Literary Criticism***” hi laha ri hlamuseriweke ha kona hi Heese na Lawton, i ku hlaya matsalwa, ivi ma pimanyisiwa na ku kombisisiwa vukhenseki na vusoleki bya wona.

Marivate et al. (1994: 3) va hlamusela rito ra “***Literary Criticism***” hi ndlela leyi:

By literary criticism is meant the business of evaluating the merits and demerits of a literary work of arts.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla va hlamusele nxopaxopo tanihi goza ro kombisisa eka ntirho wa matsalwa ya vutshila.

Kasi Peck na Coyle (1984: 45) vona va ri:

Literacy criticism is usually regarded as the analysis, interpretation and evaluation of literacy works. It does not mean finding fault with criticism as an academic activity expresses the reader's sense of what is happening in a text.

Eka ntshaho lowu va boxa leswaku nxopaxopa a hi ku languta swihoxo eka tsalwa, kambe mhaka yikulu i ku languta nkoka wa tsalwa.

2.4. Nkatsakanyo

Risimu i ndlela yin'wana leyi lava nga na vutshila byo yimbelela va yi tirhisaka ku humelerisa hungu ra vona eka rixaka. Ndlela leyi yi nga tirhisiwa ku yisa rimbewu rin'wana ehansi, ku fana na vona vavasati, ngopfu-ngopfu hi tinqambhi ta xinuna. Tinsimu, tanihi tindlela leti tirhisiweke hi vatsari, na vahumelerisi va tona tinsimu leti, ti ta paluxiwa ngopfu hi vuenti eka tindzima leti nga ta landzela, hikuva dyondzo leyi yi langutane na tinsimu.

Eka ndzimana leyi, ndzi kotile ku hlamusela hi vuenti leswi dyondzo ya **“feminism”** yi nga swona. I dyondzo leyi kongomaneke na ku lwisana na xihlawuhlawu xa timfanelo ta vavasati eka rixaka, lexi vangiwaka hikwalaho ka ndhavuko. Valwisi va xihlawuhlawu va lava leswaku ku va na ku cinca eka rixaka. Valwisi lava va xihlawuhlawu a va endli kumbe ku lava leswaku vavasati va tlula vavanuna, kambe va lava leswaku va ringana na ku ringanisiwa eka swiyimo na milawu.

Tindlela to hambana leti vatokoti va thema leri va ti tirhiseke ha tona ti hlamuseriwile laha van'wana va hlamuseleke na mintirho ya tona eka rixaka. Rin'wana thema leri tirhisiweke i ra nxopaxopo. Thema leri i ra nkoka hikuva hi rona leri tirhisiwaka ku ta xopaxopa tinsimu leti hlengeletaweke ku languta nkoka wa tona.

3. TINSIMU LETI HLENGETIWEKE

3.1. Manghenelo

Tinsimu leti ndzi ti hlengeteke i tinsimu leti kumekaka eka tikhasete na ti-CD. Tin'wana ta tona i tinsimu ta ndhavuko ta khale leti kandziyisiweke ka tikhasete, kambe tin'wana ta tona a ti kandziyisiwanga, i tinsimu leti ti talaka ku yimbeleriwa emichongolweni na laha ku nga na mintlangu ya ndhavuko. Tinsimu ta muxaka lowu ti tala ku qambiwa hi rixaka hi ku va ku humelele swo karhi eka rixaka. Tin'wana ta tinsimu leti ti nga languteka ti komile loko ti tsariwile, kambe hikwalaho ka leswi vayimbeleri va ri vuyelelaka ko tala loko va yimbelela, ri va ri lehile.

Eka tinsimu leti ti paluxaka vavasati hi ndlela yo hamboloka ku na musumi loyi a nga vaka wa xinuna na vahlaveleri lava va nga vaka va xinuna kumbe va xisati. Swa endleka risimu ri va na vasumi na vahlaveleri vo tala, ku nga va vavasati kumbe vavanuna, kumbe ku yimbelela vanhu va rimbewu rin'we ntsena.

Ti kona tinsimu leti ku yimbelelaka munhu un'we ku nga ri na muhlaveleri. Tinsimu ta muxaka lowu ta nyanyula swinene hikokwalaho ka swichayachayana leswi tirhisiwaka manguva-lawu. Tinsimu leti ta tirhisiwa ka tindhawu to tala, ku fana na le mucatweni, emintlangwini ya ndhavuko ku fana na loko ku vuya n'wana engomeni, ku velekiwa ka n'wana na yin'wana mintlangu yo tala.

Hambileswi tinsimu leti ti nga na hungu leri paluxaka vavasati hi ndlela yo biha, xin'we xa swikongomelo swa vuchayi i ku nyanyula varhambiwa leswaku va tiphina hi ku cina tinsimu ta ndhavuko wa Xitsonga.

Tinsimu leti ndzi ti hlengeteke ti yimbeleriwa hi lava landzelaka: General Muzka, George Maluleke na Van'wanati Sisters, Pensele, Penny-Penny, Conny Chauke, Flora N'wa-Chauke, Thomas Chauke na Shinyori Sisters, Paul Ndlovu na van'wana.

Laha nqambhi yi tirhiseke musumi kumbe vasumi na muhlaveleri kumbe vahlaveleri, swi ta kombisiwa eka risimu, kasi risimu leri ku nga musumi ntsena a ku nga kombisiwi nchumu.

3.2. Tinsimu leti paluxaka vavasati hi ndlela yo biha

3.2.1. TINSIMU TA GENERAL MUZKA

Tin'wana ta tinsimu leti yimbeleriwaka hi General Muzka hi leti landzelaka. Tin'wana ta tinsimu leti ti nga ta tshahiwa ku na vahlaveleri, kasi tin'wana u yimbelela a ri yexe.

(I) MASOSAYITHI

Ntila 1: *Khale mina ni swi vona
murhandziwa
Swaku a wu ni rhandzi lavhi.*

Ntila 2: *Phela mina na swi vona
murhandziwa
swaku a wu ndzi rhandzi lavhi.*

Ntila 3: *A ku suka u ya joyina
masosayithi, hi mpela se
wo ni dlaya lavhi.*

Ntila 4: *A nandzu wa kona i ku
vulavula, leswo loko no fa
va ta ku nyika mali,
se wena u rhandza mali
ku tlula nuna wa wena.*

Ntila 5: *Phela mina a ni swi vona
murhandziwa, swaku leswi a
swi lunghanga.*

Ntila 6: *Phela mina a ni swi
vona murhandziwa, swaku
a wu ni rhandzi lavhi.*

Ntila 7: *Loko ni ku “one” wena
u ri “two”, loko ni ku
“three” se ni herile.*

Ntila 8: *Va tshika xo khoma hi
voko nkatanga, xa le
mbilwini u nga ti dlaya.*

MBUYELELO

*Khale mina ni swi vona
murhandziwa, swaku a wu
ni rhandzi lavhi.*

*Phela mina na swi vona
murhandziwa, swaku a wu
ni rhandzi lavhi.*

*A ku suka u ya joyina masosayithi,
hi mpela se wo ni dlaya lavhi*

(II) MUHANDZU

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Musumi

Ntila wa 1: *Evafundhisi ni rhungeleni
xiambalo ni ya kerekeni,
kumbe ni nga humula
maxangu lawa ni nga nawo.*

Vahlaveri

Ntila wa 2: *Humula maxangu lawa
u nga nawoo!
Humula miringo leyi u
nga nayoo!*

Musumi

Ntila wa 3: *Vafundhisi no kombela
xiambalo. Ebibele yi
vulavurile yi ku: Mi nga
dyi muhandzu wa le
xikarhi, mi nga rivala
leswaku Xikwembu xa hanya.*

Vahlaveri

Ntila wa 4: *Humula maxangu lawa
u nga nawoo!
Humula miringo leyi u
nga nayoo!*

Musumi

Ntila wa 5: *Pho ntangha na yona
ya hlupha, hi ri vanhu
a va ha ngheni.*

Vahlaveri

Ntila wa 6: *Humula maxangu lawa*

*u nga nawoo!
Humula miringo leyi u
nga nayoo!*

MBUYELELO:

Musumi

Ntila wa 1: *Evafundhisi ni rhungeleni
xiambalo ni ya kerekeni,
kumbe ni nga humula
maxangu lawa ni nga nawo.*

Vahlaveri

Ntila wa 2: *Humula maxangu lawa
u nga nawoo!
Humula miringo leyi u
nga nayoo!*

Musumi

Ntila wa 3: *Vafundhisi no kombela
xiambalo. Ebibele yi
vulavurile yi ku: Mi nga
dyi muhandzu wa le
xikarhi, mi nga rivala
leswaku Xikwembu xa hanya.*

Vahlaveri

Ntila wa 4: *Humula maxangu lawa
u nga nawoo!
Humula miringo leyi u
nga nayoo!*

Musumi

Ntila wa 5: *Pho ntangha na yona
ya hlupha, hi ri vanhu
a va ha ngheni.*

Vahlaveri

Ntila wa 6: *Humula maxangu lawa
u nga nawoo!
Humula miringo leyi u
nga nayoo!*

(III) **LAURINAH**

Eka risimu leri ku yimbelela musumi ntsena, a tlhela a va muhlaveri.

Ndzima 1: *Laurinah nkata, Laurinah nkata
A ku tshika u ndzi poyila
nkatanga, Laurinah nkata.*

*Leswi a ni khomiwile ni ya
jele, nyimba i ya mani?*

Nhlavelelo: *Laurinah nkata, Laurinah nkata*

Ndzima 2: *Leswi a ni khomiwile nkata
nyimba i ya mani?
Leswi a ni khomiwile murhandziwa,
Nyimba i ya mani?*

Nhlavelelo: *Laurinah nkata, Laurinah nkata.*

Ndzima 3: *Etintanghu ti nga lani mutini
wa mina i ta manee?
A jazi lera ntima la ndlwini
i ra mani?*

Nhlavelelo: *Laurinah nkata, Laurinah nkata.*

MBUYELELO

Ndzima 1: *A ku tshika u ndzi poyila
nkatanga, Laurinah nkata.*

*Leswi a ni khomiwile ni ya
Jele, nyimba i ya mani?*

Nhlavelelo: *Laurinah nkata, Laurinah nkata.*

(IV) NSATI WA VUKWELE

Eka risimu leri ku yimbelela musumi ntsena. Nqambhi a nga tirhisangi vahlaveri.

Ndzima 1: *Ni ku mina a ni lunghi
Vamhani, ni ku mina a ni
lunghi vamhani.*

*A nsati wa vukwele wo tani,
a za a lala na milenge, a
za a woma na xisuti hi
vukwele. A za a huma
rihlakahla hi vukwele.*

*A ku tswila, tswila, tswila,
loko a famba, a n'wina vamamana.
I vukwele lolo,
wu ta wondza nkata.*

Ndzima 2: *Va ku tlhela u ya teka
wun'wanyana. Ni ya kuma
wun'wanyana wa xidudhla.
Kasi leswi a nga xidudhla
a nga tani, a mikondzo
yi borile hi tinhlavela.*

*Loko a fika le henhleni ka
mubedo wa mina, a navela
na ku pfuka a tigwimba,
a ku mmee, na ku twala
na ku rhwaa... a xiti ra
mina a davurile.*

Nhlavelelo: *I yo mina a ni lunghi
vamhani, hakunene a ni
lunghi vamhani.*

Ndzima 3: *Va ku tlhela u ya teka
wun'wanyana. Ni ya kuma
wun'wanyana wa ku leha.
Kasi leswi a nga leha
a nga tani, ni ya wu
kuma kwihhi mubedo wa
kona wa sayizi ya yena yeleyo.*

Nhlavelelo: I yoo! Mina a ni lunghi
vamhani, hakunene a ni
lunghi vamhani.

MBUYELELO

Ndzima 1: Ni ku mina a ni lunghi
vamhani, ni ku mina a ni
lunghi vamhani.

*A nsati wa vukwele wo tani,
a za a lala na milenge, a
za a woma na xisuti hi
vukwele. A za a huma
rihlakahla hi vukwele.*

*A ku tswila, tswila, tswila,
loko a famba, a n'wina va
vamamana. I vukwele lolo,
wu ta wondza nkata.*

Ndzima 2: Va ku tlhela u ya teka
wun'wanyana. Ni ya kuma
wun'wanyana wa xidudlha.
Kasi leswi a nga xidudlha
a nga tani, a mikondzo
yi borile hi tinhlavela.

*Loko a fika le henhleni ka
mubedo wa mina, a navela
na ku pfuka a tigwimba
a ku mmee, na ku twala*

*na ku rhwaa... a xiti ra
mina a davurile.*

Nhlavelelo: *I yo mina a ni lunghi
vamhani, hakunene a ni
lunghi vamhani.*

Ndzima 3: *Va ku tlhela u ya teka
wun'wanyana. Ni ya kuma
wun'wanyana wa ku leha.
Kasi leswi a nga leha
a nga tani, ni ya wu
kuma kwihhi mubedo wa
kona wa sayizi ya yena yoloye.*

Nhlavelelo: *I yoo! Mina a ni lunghi
vamhani, hakunene a ni
lunghi vamhani.*

3.2.2. TINSIMU TA GEORGE MALULEKE NA VAN'WANATI SISTERS

Nqambhi xikan'we muyimbeleri loyi a landzelaka i George Maluleke na Van'wanati Sisters. Tinsimu ta vona to tala ti na vahlaveleri. Tin'wana ta tinsimu ta vona hi leti landzelaka:

(I) NI ZONDHA SWIENDLO

Eka risimu leri ku na musumi ntsena.

Ntila 1: *Xihambanyisi, wa tiva a yi
tsakisi mintirho ya wena.*

Ntila 2: *U nga ni voni ku hleka,
Mina a ni tsakeli mintirho
ya wena.*

Ntila 3: *Ndzi zondha swiendlo, mina
a ni swi lavi swiendlo swa wena.*

*Ndzi zondha mintirho, wena
a ni ku zondhi Xihambanyisi.*

Ntila 4: *Ku teka loku mina manana,
ni vona mihlolo. Ni vona
mihlolo hi vuteka-teka lebyi
ni vona mihlolo hi vuteka-teka
bavoo!*

Ntila 5: *Mina na ku tiyisela, wena
a wu hanyeki Xihambanyisi.*

MBUYELELO

Ntila 1: *Xihambanyisi, wa tiva a yi
tsakisi mintirho ya wena.*

Ntila 2: *U nga voni ku hleka, mina
a ni tsakeli mintirho ya wena.*

Ntila 3: *Ndzi zondha swiendlo, mina
a ni swi lavi swiendlo swa wena.*

*Ndzi zondha mintirho ya wena
a ni ku zondhi Xihambanyisi.*

(II) **A WU NGA YI KOTI HONCI**

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ntila 1

Musumi: *Mhanee, mme ni sase
nguluve, ni nga swi tivi
ku ni tihetela ntsako.*

Vahlaveleri: *Mhanee, mee ni sase
nguluve, ni nga swi tivi
ku ni tihetela ntsako.*

Ntila 2

Musumi: *Kambe u nga yi sasa
nguluve, a wu nga yi
koti honci wena.*

Vahlaveleri: *Mhanee, mme ni sase
nguluve, ni nga swi
tivi ku ni tihetela ntsako.*

Ntila 3

Musumi: *Hambi wo va xisasi xa
njhani, a wu nga yi koti honci.*

Vahlaveleri: *Mhanee, mme ni sase
nguluve, ni nga swi
tivi ku ni tihetela ntsako.*

MBUYELELO

Musumi: Mhanee, mme ni sase
nguluve, ni nga swi
tivi ku ni tihetela ntsako.

Vahlaveleri: Mhanee, mme ni sase
nguluve, ni nga swi
tivi ku ni tihetela ntsako.

Musumi: Kambe u nga yi sasa
nguluve, a wu nga yi
koti honci wena.

(III) A WU TEKANGA

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ndzima 1 - Musumi: La mutini no vona maxangu
minoo ... Ni te ni teka
nsati we bava, ni ya ni ya
rhwala nyoka.

Musumi: La mutini no vona maxangu.

Vahlaveleri: A wu tekanga n'wananga,
A hi wansati lexo u
tsandzekile.

Ndzima 2 - Musumi: Va katekile lava va nga
teka, swa vona swi famba
kahle.

Vahlaveleri: *A wu tekanga n'wananga
a hi wansati lexo u
tsandzekile.*

MBUYELELO

Musumi: *Ni te ni teka nsati we
bava, ni ya ni ya rhwala nyoka.*

Vahlaveleri: *Hayi n'wananga a hi swona
sweswo, vavasati va fana.*

Musumi: *Va katekile lava va nga
teka, swa vona swi famba
kahle.*

Vahlaveleri: *Hayi n'wananga, a hi swona
sweswo, vavasati va fana.*

Musumi: *La mutini no vona maxangu minoo.*

Vahlaveleri: *Hayi n'wananga, a hi swona
sweswo, vavasati va fana.*

(IV) U KORHOKELA VANUNA VA JONI

Eka risimu leri ku na musumi ntsena, wa suma a tlhela a a va muhlaveleri.

Ntila 1

Musumi: *Xaniseka n'wana mhane,
u ngo tshama u ri Jonee!
Vuya n'wana mhane, u ta
vona xihlangi xa wena.*

Ntila 2

Musumi: *Tshika leswo tshama Joni,
vuya u ta vona xihlangi xa wena.*

Ntila 3

Musumi: *Wena wa ha korhokela vanuna
va Joni, sesi wa ha korhokela
vanuna va Joni.*

Nhlavelelo: *Vuya sesi, vuya u ta vona
vana.*

Ntila 4

Musumi: *Vana va sika va pfumala
na xo phomisa marha.
Wena wa ha jika-jika na
mikhukhu ya Chiawela, sesi.*

Ntila 5

Musumi: *U yi wela xitafu Joni,
siku rin'wana u ta vuya la
kaya hi bokisi.*

Nhlavelelo: *Vuya sesi, vuya u ta
vona vana.*

MBUYELELO

Musumi: *Tshika leswo tshama Joni,
vuya u ta vona xihlangi
xa wena.*

Musumi: *Wena wa ha korhokela
vanuna va Joni, sesi wa
ha korhokela vanuna va Joni.*

Nhlavelelo: *Vuya sesi, vuya u ta
vona vana.*

*Vana va sika va pfumala
na xo phomisa marha.*

Nhlavelelo: *Vuya sesi, vuya u ta vona
vana.*

(V) **XIDEMOKIRATIKI**

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ndzima 1

Musumi: *A hi nga tshami kahle
vakon'wana.*

Musumi: *A hi nga tshami tani na
n'wana wa n'wina.*

Musumi: *Loko ni n'wi byela nawu, u
ni byela lowo tiva hi yena.*

Musumi: *A hi nga tshami tani vakon'wana.*

*Loko ni n'wi byela nawu, u
ni byela wa nhloko ya yena.*

Vahlaveleri: *Kasi Mthavini, swi lo yini
n'wananga u ngo phikizana
na wanuna wa wena?*

Ndzima 2

Musumi: *La ndlwinee, a mi ni lamulele*

*Loko ni n'wi byela nawu,
u ni byela wa xidemokiratiki.*

Vahlaveleri: *Kasi Mthavini, swi lo yini
n'wananga u ngo phikizana
na wanuna wa wena?*

Musumi: *Miti ya hahluka hi ku
pfumala nawu.*

Vahlaveleri: *Kasi Mthavini, swi lo yini
n'wananga u ngo phikizana
na wanuna wa wena?*

MBUYELELO

Musumi: *A hi nga tshami kahle
vakon'wana.*

Musumi: *A hi nga tshami tani na
n'wana wa n'wina.*

Musumi: *Loko ni n'wi byela nawu, u
ni byela lowo tiva hi yena.*

Musumi: *A hi nga tshami tani vakon'wana.
Loko ni n'wi byela nawu, u
ni byela wa nhloko ya yena.*

Vahlaveleri: *Kasi Mthavini, swi lo yini
n'wananga u ngo phikizana
na wanuna wa wena?*

(VI) **MADAKWENI**

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ndzima 1

Musumi: *Nkata mina u vuya nimixo
na nivusiku.*

Musumi: *Nsati wa munhu u famba
nivusiku u nwa byalwa.*

Musumi: *Hayi, wena u famba nivusiku
u nwa byala.*

Vahlaveleri: *Ni vuya byaleni, u nga ndzi
vutisi.*

Ndzima 2

Musumi: *La mutini u vuya nimixo
na nivusiku.
Mhani wa ndyangu u famba
nivusiku.*

Vahlaveleri: *Ni vuya byaleni, u nga
ndzi vutisi.*

Ndzima 3

Musumi: *Nsati wa munhu u famba
nivirusiku.*

Musumi: *Nkata u nga fambi nivusiku
u nwa byala.*

Vahlaveleri: *Ni vuya byaleni, u nga ndzi vutisi.*

Musumi: *U madakweni nkata mina.*

MBUYELELO

Musumi: *Nkata mina u vuya nimixo
na nivusiku.*

Musumi: *Nsati wa munhu u famba
nivirusiku u nwa byalwa.*

Musumi: *Hayi, wena u famba nivusiku
u nwa byala.*

Vahlaveleri: *Ni vuya byaleni, u nga ndzi vutisi.*

Musumi: *Nsati wa munhu u famba
nivirusiku*

Musumi: *Nkata u nga fambi nivusiku u nwa byala.*

Vahlaveleri: *Ni vuya byaleni, u nga
ndzi vutisi.*

Musumi: *U madakweni nkata mina.*

3.2.3. TINSIMU TA PENSELE

Tin'wana ta tinsimu ta Pensele hi leti landzelaka:

(I) MPFURHA-MPFURHA

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ndzima 1

Musumi: *Loko u xi vona u nga tekeli
ku gangisa, xi ta ku komba
hanga-yi-vona.*

Musumi: *Loko u xi vona u nga tekeli
ku gangisa, xi ta ku komba
nghunyupesu.*

Musumi: *Loko u xi vona u nga tekeli
ku gangisa, xi ta ku komba
mpfurha-mpfurha.*

Vahlaveleri: *Ewansati wo sungula ku
laveka u n'wi dyondza rihanyo
bavoo.*

Ndzima 2

Musumi: *Vasati va Joni u nga tekeli ku
gangisa, va ta ku komba xipuku
ri karhi ri hisa.*

Vahlaveleri: *Ewansati wo sungula ku laveka
u n'wi dyondza rihanyo bavoo.*

Musumi: *Va lava mali, va lava ntswamba
wa homu.*

Vahlaveleri: *Ewansati wo sungula ku laveka
u n'wi dyondza rihanyo bavoo.*

MBUYELELO

Musumi: *Loko u xi vona u nga tekeli
ku gangiso, xi ta ku komba
hanga-yi-vona.*

Musumi: *Loko u xi vona u nga tekeli ku gangisa,
xi ta ku komba nghunyupesu.*

Musumi: *Loko u xi vona u nga tekeli
ku gangisa , xi ta ku komba
mpfurha-mpfurha.*

Vahlaveleri: *Ewansati wo sungula ku laveka
u n'wi dyondza rihanyo bavoo ...*

(II) THENDAKHE

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ntila 1

Musumi: *Ma nga gwaqani tindleve ni
mi byela, vavasati se va lava timale.*

Ntila 2

Musumi: *Sekirete ya vavasati, hakunene
vavanuna yingisani ni mi byela,
ngi va lava timale.*

Ntila 3

Musumi: *Xilo mpela lexikulu hakunene,
vavasati se va lava timale.*

Ntila 4

Vahlaveleri: *Se hi lava timale
he weno, wa n'wi
nyika nsati wa weno?*

Ntila 5

Musumi: *Loko u vona wanuna a
hambana na wansati, baleka
u hamba makwembe, se u
lava timale.*

Ntila 6

Vahlaveleri: *Se hi lava timale
he weno, wa n'wi
nyika nsati wa weno?*

MBUYELELO

Ntila 1

Musumi: *Ma nga gwaqani tindleve ni
mi byela, vavasati se va lava
timale.*

Ntila 2

Musumi: *Sekirete ya vavasati, hakunene
vavanuna yingisani ni mi byela
ngi va lava timale.*

Ntila 3

Musumi: *Xilo mpela lexikulu hakunene,
vavasati se va lava timale.*

Ntila 4

Vahlaveleri: *Se hi lava timale
he weno, wa n'wi
nyika nsati wa weno?*

(III) **XIVURISO**

Laha ka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ntila 1

Musumi: *Xivuriso ka wansati hi mpela
wo ni miyeleloo.*

Musumi: *A xivuriso ka wansati hi mpela
wo ni miyeleloo.*

Ntila 2

Musumi: *Loko wansati a ku byela ku
wa ku rhandza hi mpela wo
timiyeleloo.*

Ntila 3

Musumi: *A ku suka u rhwala nhloko,
u ya kaya u nga vulavulanga
na nsati wa wena na swona a hi swona.*

Ntila 4

Musumi: *Impela vavanuna ha heloo!*
Vavasati va huha, ku nga qhuma tinghozi.
Vavasati va phungela ku nga qhuma
tinghozi, na swona a hi swona.

Musumi: *Xilo mpela lexikulu ka rirhandzu*
ku tshembana.
Tshemba nuna wa wena.

Ntila 5

Vahlaveleri: *Ha dlawo,*
i mpela vavanuna ha heloo!

Ntila 6

Musumi: *Swa vugangu rivalani*
ha swona,
futhi hi hlanganile ha swona.

Ntila 7

Vahlaveleri: *Ha dlawo,*
i mpela vavanuna ha heloo!

MBUYELELO**Ntila 1**

Musumi: *Xivuriso ka wansati hi mpela*
wo ni miyeleloo.

Ntila 2

Musumi: *A xivuriso ka wansati hi mpela*
wo ni miyeleloo.

Ntila 3

Musumi: *A ku suka u rhwala nhloko,
u ya kaya u nga vulavulanga
na nsati wa wena na swona a hi swona.*

Ntila 4

Vahlaveleri: *Ha dlawo,
i mpela vavanuna ha heloo!*

Ntila 5

Musumi: *Vavasati va huha,
ku nga qhuma tinghozi.
Vavasati va phungela, ku nga qhuma
tinghozi, naswona a hi swona.*

Ntila 6

Vahlaveleri: *Ha dlawo,
i mpela vavanuna ha heloo!*

Ntila 7

Musumi: *Swa vugangu rivalani ha
swona.
Futhi hi hlanganile ha swona.*

3.2.4. TINSIMU TA ELIAS BALOYI NA MAMBA QUEENS

Rin'wana ra tinsimu ta Elias Baloyi na Mamba Queens hi leti landzelaka:

(I) MATENDLA

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ntila 1

Musumi: *Famba wena Matendla,
kambe u ta ni hleketa.*

Ntila 2

Vahlaveleri: *Famba wena Matendla,
kambe u ta ni tsundzuka.*

Ntila 3

Musumi: *A ni ku rhume a vhengeleni, u
ya xava swakudya hi ta
hlayisa vana lava.*

Musumi: *Ivi wo ya vona vafana lava
dzumbaka wo va rhandza, va
kala va ku teka.*

Ntila 4

Musumi: *Se ni nge famba wena Matendla,
kambe u ta ni hleketa.*

Ntila 5

Vahlaveleri: *Famba wena Matendla,
kambe u ta ni tsundzuka.*

Ntila 6

Musumi: *Lava ku xisaka a va nga
vi kona, u to va wexe
lomu u yaka kona.*

Vahlaveleri: *Famba wena Matendla
kambe u ta ni tsundzuka.*

Ntila 7

Musumi: *Mina a ni ku xaveleli,
hinkwaswo kambe u swi tshikile.
Kambe rirhandzu ra mina,
hambi wo kuma wanuna wo
fuma ngopfu kambe u ta ri
hleketeta.*

Ntila 9

Vahlaveleri: *Famba wena Matendla,
kambe u ta ni tsundzuka.*

Musumi: *Se ni nge famba wena Matendla,
kambe u ta ni hleketeta.*

MBUYELELO

Musumi: *A ni ku rhume a vhengeleni, u
ya xava swakudya hi ta
hlayisa vana lava.*

Musumi: *Ivi wo ya vona vafana lava
dzumbaka, wo va rhandza, va
kala va ku teka.*

Musumi: *Se ni nge famba wena Matendla,
kambe u ta ni hleketeta.*

Vahlaveleri: *Famba wena Matendla,
kambe u ta ni tsundzuka.*

Musumi: *Lava ku xisaka a va nga
vi kona, u to va wexe
lomu u yaka kona.*

Vahlaveleri: *Famba wena Matendla,
kambe u ta ni tsundzuka.*

3.2.5. TINSIMU TA THOMAS CHAUKE

Nqambhi xikan'we muyimbeleri loyi, ku na tialibamu leti a ti kandziyiseke a ri yexe, kambe ka tin'wana tinsimu ta yena u na vahlaveleri lava vuriwaka Xinyori Sisters. Eka tin'wana ta tinsimu ta yena na Xinyori Sister, ku na musumi ntsena.

(I) XITARIYANI

Risimu leri ri kandziyisiwile na Xinyori Sisters, kambe ku na musumi ntsena:

Ndzima 1: *Xana wena u nga tsaka, loko
vo teka lexa ka wena, xijita?*

*A va nga swi rhandzi, ku tekeriwa
vavanuna va vona hi wena.
Wena u nga tsaka ku tekeriwa
nuna wa wena hi van'wana?*

Ndzima 2: *U bombisa na nomo hi poda
leyo tshwuka, u ya u ya n'wi
tshamela vhengeleni.*

*Va ku vona vhengeleni u swi
chayerile hi tipoda, kasi u
yimele vona.*

Ndzima 3: *Vavasati a va swi rhandzi, ku tekeriwa vanuna va vona hi wena.*

*Nhwanyana ndziwena a wu
hambani na mindyangu ya van'wana.*

Ndzima 4: *Vanhu va vanhu va catile, va na tirhingi, vona, wa ti hakunula.*

*Hi ku vona vhengeleni, u swi
bile hi xitariyani, kasi u lava yena.*

MBUYELELO

*Xana wena u nga tsaka, loko
vo teka lexa ka wena, xijita.*

*A va nga swi rhandzi, ku
tekeriwa vanuna va vona hi wena.
Wena u nga tsaka ku tekeriwa
nuna wa wena hi van'wana?*

*U bombisa na nomo hi poda
leyo tshwuka, u ya u ya n'wi
tshamela evhengeleni.*

*Va ku vona vhengeleni u swi
chayerile hi tipoda, kasi u
yimele vona.*

*A va swi rhandzi, ku tekeriwa
vanuna va vona hi wena.*

*Nhwanyana ndziwena a wu
hambani na mindyangu ya
van'wana.*

*Vanhu va vanhu va catile, va na
tirhingi, vona, wa ti hakunula.*

*Hi ku vona vhengeleni u swi
bile hi xitariyani, kasi u lava yena.*

(II) RIRHANDZU RA TIPONDHO

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri:

Ntila 1

Musumi: *Ma tiva ku rhandza munhu hi
macheleni, a ri nga tiyi rirhandzu
rero.*

Ntila 2

Musumi: *Ma tiva ku rhandza munhu
hi swa yena, a ri tiyangi
rirhandzu rero.*

Ntila 3

Vahlaveleri: *Rirhandzu ra tipondho, mpela
a ri lunghangi sesi ra hela.*

Ntila 4

Musumi: *U vona lavo tshwuka ngopfu
leswi u ngo ndzi tshika mina?*

Ntila 5

Musumi: *U teka na mapoto u famba
na wona.*

Ntila 6

Musumi: *U byi dlayela ku yini
vukati bya wena?*

Ntila 7

Musumi: *A wa ha n'wi lavi nuna
wa wena?
Se u vona van'wana lavo
suda ngopfu.*

Ntila 8

Vahlaveleri: *Rirhandzu ra tipondho, mpela
a ri lunghangi sesi ra hela.*

Ntila 9

Musumi: *Famba, famba, u ta tisola
famba, famba, u ta ti hleketa.*

Ntila 10

Vahlaveleri: *Rirhandzu ra tipondho mpela
a ri lunghangi sesi ra hela.*

Ntila 11

Musumi: *Loko naswona u rhandza
munhu hi ku gqoka, a swi
lunghangi, mpahla ya hlakala.*

Vahlaveleri: Rirhandzu ra tipondho mpela
a ri lunghangi, sesi ra hela.

Ntila 12

Musumi: Wa tiva ku rhandza munhu
hi timali a swi lunghangi,
mali ya hela.

MBUYELELO

Musumi: Ma tiva ku rhandza munhu hi
macheleni, a ri nga tiyi rirhandzu
rero.

Musumi: Ma tiva ku rhandza munhu
hi swa yena a ri tiyangi
rirhandzu rero?

Vahlaveleri: Rirhandzu ra tipondho, mpela
a ri lunghangi, sesi ra hela.

Musumi: U vona lavo tshwuka ngopfu
leswi u ngo tshika mina.

Musumi: U teka na mapoto u famba na wona.

Musumi: U byi dlayela ku yini
vukati bya wena?

Musumi: A wa ha n'wi lavi nuna
wa wena?
Se u vona van'wana lavo
suda ngopfu.

Vahlaveleri: Rirhandzu ra tipondho, mpela
a ri lunghangi sesi ra hela.

3.2.6. RISIMU RA PENNY-PENNY

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

(I) MHANA MZAMANI

Ntila 1

Musumi : Mhana Mzamani, vanhu
va heloo.

Ntila 2

Vahlaveleri : Wo dlaya n'wana mamana
wa wenoo, hi ku rhandza
vun'anga, mhana Mzamanee.
hi ku rhandza rifumo.

Ntila 3

Musumi : U dlayile n'wana mamana
wa wenoo.
Mhana Mzamani, hi ku rhandza
vuloyee.

Ntila 4

Musumi : Hambileswi n'wina va mi
yimelelaka, hi ri mhana Mzamani
a mi tshiki vuloyee.

Ntila 5

Vahlaveleri : *Wo dlaya n'wana mamana
wa weno, hi ku rhandza
vun'anga, mhana Mzamanee,
hi ku rhandza rifumo.*

Ntila 6

Musumi : *Loko swihlangi swi tlanga,
hi mpela, swo boxa ntiyiso
swi ku doroba a ri kona na mhane,
a hi famba hi rihlelo.*

Ntila 7

Vahlaveleri : *Hayi, mi tshika ku loya,
Hayi, mi tshika vuloyee.*

Ntila 8

Musumi : *Na ku tlela a ha ha tleli
Se hi chava ku loyiwa.
A tinyiko ta n'wina, ta ku
dlaya vanhu.*

Ntila 9

Vahlaveleri : *Hayi mi tshika ku loya,
Hayi mi tshika vuloyee.*

MBUYELELO

Vahlaveleri : *Wo dlaya n'wana mamana
wa weno, hi ku rhandza
vun'anga, mhana Mzamanee,
Hi ku rhandza rifumo.*

Musumi : *U dlayile n'wana mamana
wa weno.*
*Mhana Mzamani, hi ku rhandza
vuloyee.*

Musumi : *Hambi leswi n'wina va mi
yimelelaka, hi ri mhana Mzamani
a mi tshiki vuloyee.*

Vahlaveleri : *Wo dlaya n'wana mamana
wa weno.*
*Hi ku rhandza vun'anga,
mhana Mzamanee,
hi ku rhandza rifumo.*

Musumi : *Hayi mi tshika ku loya.
hayi mi tshika vuloyee.*

Musumi : *Na ku tlela a ha ha tleli
se hi chava ku loyiwa
a tinyiko ta n'wina, ta
ku dlaya vanhu.*

3.2.7. RISIMU RA JOAQUIM MACUACUA

Nqambhi leyi i munhu loyi a humaka eMozambique. Marito yo tala ma tsariwile hi Xichangana xa le Mozambique.

(I) MALI YA MINA

Musumi - Ndzima 1 : *A migaringani vangayi bulela
vakhale, yi wa hi nyika*

*risima ku twisisa, hi ku: i wa ba
minkulungwani, hi ku tekela migaringani.*

Musumi - Ndzima 2 : *A migaringani vangayi bulela vakhale,
yi wa hi nyika risima ku twisisa hi ku:
I wa ba minkulungwani, i wa ba
minkulungwani, hi ku tekelela migaringani
yi ku vuvuvu...*

Musumi - Ndzima 3 : *A migaringani vangayi bulela vakokwana
he, yi wa hi nyika risima ku twisisa na ku
tiva xichavo na ku hlonipha lavakulu.
I wa ba minkulungwani.
I wa ba minkulungwani,
hi ku vuvuvu...*

Musumi - Ndzima 4 : *Mali ya mina ya vusiwana,
leyi ndzi nga tlanga hi yona mina.
Mali ya mina ya vusiwana
leyi ndzi nga tlanga hi yona mina
ndzi ku ndzo teka nsati wo
saseka, kasi no teka xiphunta mina.
Ndzi ku ndzo teka nsati wo saseka
kasi ndzo teka xiphunta mina.
Ndzi ya ndzi ya teka n'wa-maguweni
ndzi tlhela ndzi ya teka n'wa-nhlomulo-xisa.*

Musumi - Ndzima 5 : *O mali ya mina
O mali ya mina, ndzi nga
tlanga hi yona mina.
O mali ya mina, ndzi nga
tlanga hi yona mina.*

Musumi - Ndzima 6 : A vakhale va ni byerile
ku ri nsati wa ku saseka wa loya,
vakokwana va ni byerile ku ri
nsati wa ku saseka wa loya.
Loko a nga loyi i gelegele.
Loko a nga gelegezi i lolo.
Loko a nga lolohi wa yiva.
Loko a nga yivi wa mbyambya.
Loko a nga mbyambyi u na futa ee.
Loko a nga ri na futa i xidakwa-xisa.

Musumi - Ndzima 7 : O mali ya mina
O mali ya mina
O mali ya mina, leyi
ndzi nga tlanga hi yona.
O mali ya mina,
O mali ya mina, a vakhale
va ni gwerile.
O mali ya mina, vakokwana
va ni gwerile.
O mali ya mina
O mali ya mina
O mali ya mina, vakokwana va ni
gwerile va ku ni nga tlangi hi mali.

Vahlaveleri - Ndzima 8 : Va ku gwerile,
Va ku gwerile,
Va ku gwerile, vakokwana va ku
gwerile, va ku u nga teki nsati wo
saseka. Va ku gwerile.

MBUYELELO

Musumi : *A vakhale va ni byerile
ku ri nsati wa ku saseka wa loya,
vakokwana va ni byerile ku ri
nsati wa ku saseka wa loya.
Loko a nga loyi i gelegele.
Loko a nga gelegezi i lolo.
Loko a nga lolohi wa yiva.
Loko a nga yivi wa mbyambya.
Loko a nga mbyambyi u na futa ee.
Loko a nga ri na futa i xidakwa-xisa.*

Musumi : *O mali ya mina
O mali ya mina
O mali ya mina, leyi
ndzi nga tlanga hi yona.
O mali ya mina,
O mali ya mina, a vakhale
va ni gwerile.
O mali ya mina, vakokwana
va ni gwerile.
O mali ya mina
O mali ya mina
O mali ya mina, vakokwana va ni
gwerile va ku ni nga tlangi hi mali.*

Vahlaveleri : *Va ku gwerile,
Va ku gwerile,
Va ku gwerile, vakokwana va ku
gwerile, va ku u nga teki nsati wo
saseka. Va ku gwerile.*

Musumi : *A vakhale va ni byerile
ku ri nsati wa ku saseka wa loya,
vakokwana va ni byerile ku ri
nsati wa ku saseka wa loya.
Loko a nga loyi i gelegele.
Loko a nga gelegezi i lolo.
Loko a nga lolohi wa yiva.
Loko a nga yivi wa mbyambya.
Loko a nga mbyambyi u na futa ee.
Loko a nga ri na futa i xidakwa-xisa.*

Musumi - Ndzima 8 : *Loko ndzi khumbuka ya vana hi nga
tswala va ni chela vusiwana na ndlala.
Loko ni khumbuka ya vana hi nga tswala
va ni chela vusiwana na ndlala.
A ku ni nyiketa swo tala a yima hi
ku ni xungeta hi nenge.
Mali ya mina yo luza,
ndzi nga ya ndzi ya tswala
xidakwa mina.*

*Ndzi nga ya ndzi ya teka n'wa-maguweni,
ndzi nga ya ndzi ya teka xiphunta,
ndzi nga ya ndzi ya rhwala xidakwa-xisa.*

Musumi - Ndzima 9 : *Mali ya mina, vakokwana vo saseka
va ni gwerile.*

Vahlaveleri : *Va ku gwerile
Va ku gwerile, vakokwana
Va ku gwerile.*

Musumi - Ndzima 10: *Mali ya mina vabava
Va ni gwerile, va ku u
nga tlangi hi mali
Vakokwana va ni gwerile.
Vakokwana va ni gwerile.*

Ku na tin'wana tinsimu laha tinqambhi na vaamukeri kumbe vahlaveleri ku nga vaxisati, laha na vona va humeselaka mavonelo ya vona hi vavasati-kuloni. Van'wana va vona hi lava landzelaka:

3.2.8. RISIMU RA CONNY CHAUKE - BULLDOZER NO. 6

(I) NHWANYANA LUYA

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ntila 1

Musumi : *Nhwanyana luya a nga
lunghangi, wa onhetela
mindyangu ya vanhu.*

Ntila 2

Vahlaveleri : *Wo ni naveloo ...*

Ntila 3

Musumi : *U famba u ti vanga **ti-divorce**,
mindyangwini ya vanhu.*

Vahlaveleri : *Wo ni naveloo ...*

Ntila 4

Musumi : *Mhani ndziwena wa onha.*

Mhani ndziwena wa hi hoxela.

Vahlaveleri : *Wo ni naveloo ...*

Ntila 5

Musumi : *U famba u ti vanga **ti-divorce**,
mitini ya vanhu.*

Ntila 6

Musumi : *U nga swulameli van'wana va
hisa, we nhwana wa yi faya.*

Vahlaveleri : *Wo ni naveloo ...*

Ntila 7

Musumi : *Loko ni nga hlamuli wa
nyonyovela we bava na
chava, u ri a ni ku voni.*

Vahlaveleri : *Wo ni naveloo ...*

Ntila 8

Musumi : *Mamayila wa onha.
I mpela wa yi hahlula.*

Vahlaveleri : *Wo ni naveloo ...*

MBUYELELO

Musumi : *Nhwanyana luya a nga
lunghangi, wa onhetela
mindyangu ya vanhu.*

- Vahlaveleri** : *Wo ni naveloo ...*
- Musumi** : *U famba u ti vanga **ti-divorce**,
Mindyangwini ya vanhu.*
- Vahlaveleri** : *Wo ni naveloo ...*
- Musumi** : *Mhani ndziwena wa onha.
Mhani ndziwena wa hi hoxela.*
- Musumi** : *U famba u ti vanga **ti-divorce**,
mitini ya vanhu.*
- Vahlaveleri** : *Wo ni naveloo ...*
- Musumi** : *Mamayila wa onha.
I mpela wa yi hahlula.*

3.2.9. RISIMU RA FLORA N'WA-CHAUKE

(I) VA NI JELEZELA

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri:

Ntila 1

Musumi : *Swi lo yini we sesi wo
jelezela mufana wa mina
U tshika lo wa ka wena?*

Musumi : *Boyi leyi i ya mina.*

Ntila 2

Vahlaveleri : *Wena u na jelezi, u jelezela
mufana wa mina, u ye
kwihhi wa wena?*

Ntila 3

Musumi : *Awuthi leyi i ya mina.
Nghamula leyi i ya mina.*

Vahlaveleri : *Wena u na jelezi, u jelezela
mufana wa mina, u ye
kwihhi wa wena?*

Ntila 4

Musumi : *U tela u ta n'wi yimeleta
u n'wi khameta hi mavoko,
N'wi tshike a hi wa wena.*

Ntila 5

Musumi : *U tela u ta n'wi komutela
hi mavoko, suka a hi wa wena.*

Vahlaveleri : *Wena u na jelezi, u jelezela mufana
wa mina, u ye kwihhi wa wena?*

Ntila 6

Musumi : *A wu hi tshiki, u nga hi xwavanisi
he wena.
Suka nhwanyana ndziwena.*

Vahlaveleri : *Wena u na jelezi, u jelezela
mufana wa mina, u ye kwihhi wa wena?*

Ntila 7

Musumi : *Wa tiphunta, u famba u ko u
phoyizela jaha ra mina, swi lo yini
we sesi?*

Vahlaveleri : *Wena u twa jelezi, u jelezela mufana
wa mina, u ye kwihhi wa wena?*

MBUYELELO

Musumi : *Swi lo yini we sesi wo
jelezela mufana wa mina
U tshika lo wa ka wena?*

Musumi : *Boyi leyi i ya mina.*

Vahlaveleri : *Wena u na jelezi, u jelezela
mufana wa mina, u ye
kwihhi wa wena?*

Musumi : *Awuthi leyi i ya mina.
Nghamula leyi i ya mina.*

Vahlaveleri : *Wena u na jelezi, u jelezela
mufana wa mina, u ye
kwihhi wa wena?*

Musumi : *U tela u ta n'wi yimeletela
u n'wi khameta hi mavoko,
N'wi tshike a hi wa wena.*

Musumi : *U tela u ta n'wi komutela
hi mavoko, suka a hi wa wena.*

Vahlaveleri : *Wena u na jelezi, u jelezela mufana
wa mina, u ye kwihi wa wena?*

Musumi : *A wu hi tshiki, u nga hi xwavanisi
he wena.
Suka nhwanyana ndziwena.*

Vahlaveleri : *Wa tiphuntisa, u famba u ko u phoyizela
jaha ra mina, swi lo yini we sesi?*

3.3. TINSIMU LETI PALUXAKA VAVASATI HI NDLELA YO SASEKA

Tinsimu ta muxaka lowu a ti talanga ngopfu. Leti ndzi ti lavisiseke, to tala ta tona ti na hungu ro yelana. Eka tinsimu leti, tinqambhi ti kombisa hi ndlela leyi vavanuna va bumabumelaka vasati va vona ha kona. Tin'wana ta tinsimu ta kona hi leti landzelaka.

3.3.1. TINSIMU TA THOMAS CHAUKE NA XINYORI SISTERS

(I) XIDUDLHA KEDIBONE

Nqambhi u tirhisile mbuyelelo loko a ri karhi a yimbelela.

Ndzima ya 1: *Nave, nave Kedibone,
Wa xidudlha xa mina.
Nave, nave Kedibone,
Wa xidudlha xa mina.*

- Ndzima ya 2:** *Ni mi naveta Kedibone wa mina,
Wa xidudlha xa kahle.
Ni mi naveta Kedibone wa mina,
Wa xidudlha xa kahle.*
- Ndzima ya 3:** *Loko no ku siya la va nga ku teka,
We xidudlha xa mina.
Loko no ku siya la va nga ku teka,
We xidudlha xa mina.*
- Ndzima ya 4:** *Lava va jelezi va ku poyila,
Hi vududlha bya wena.
Lava va jelezi va ku poyila,
Hi vududlha bya wena.*
- Ndzima ya 5:** *A hi fambe Kedi wa mina,
Tshika lava va dlawa hi mona.
A hi fambe Kedi wa mina,
Tshika lava va dlawa hi mona.*
- Ndzima ya 6:** *Mina a byi ni borhi vududlha bya wena,
Ndzi ku rhandza u ri so.
Vo ku jelezela Kedi mbuya,
Ve ri a mi twanani na mati.
Vo ku jelezela Kedi mbuya,
Ve ri a mi twanani na mati.*
- Ndzima ya 7:** *Ni ku rhandza ngopfu Kedi mbuya,
Hambi u nga hlambi u wa mina,
Ni ku rhandza ngopfu Kedi mbuya,
Hambi u nga hlambi u wa mina.*

Ndzima ya 8: *A ni ku siyi Kedibone,
Tshika lava ni ku rhandza hi mbilu.
A ni ku siyi Kedibone,
Tshika lava ni ku rhandza hi mbilu.*

Ndzima ya 9: *Vo ku navela Kedibone,
Tshika lava ndzi ku rhandza hi mbilu
Vo ku navela Kedibone.
Tshika lava ndzi ku rhandza hi mbilu,
Vo ku navela Kedibone,
Tshika lava ndzi ku rhandza hi mbilu.*

Ndzima ya 10: *A hi fambe Kedibone,
Tshika lava, i vanhu va mona.
A hi fambe Kedibone,
Tshika lava, i vanhu va jelezi.*

Ndzima ya 11: *A hi fambe Kedibone,
Tshika lava, i vanhu va jelazi.
A hi fambe Kedibone,
Tshika lava, i vanhu va jelazi.*

Ndzima ya 12: *Loko no ku siya la va nga vutla,
Tshika lava, i vanhu va jelazi.
Loko no ku siya la va nga teka.
Tshika lava, i vanhu va mona.
Loko no ku siya la va nga teka.
Tshika lava, i vanhu va jelazi.*

(II) MANANA A VA LOMBI

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri. Va yimbelela va karhi va vuyelela.

Ndzima ya 1

Musumi: *Hambi manana a ri na ntima,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihl lowo tshwuka xana?
Hambi manana a ri na ntima,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihl lowo tshwuka?*

Ndzima ya 2

Vahlaveleri: *Hambi manana a ri na ntima,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihl lowo tshwuka xana?*

Ndzima ya 3

Musumi: *Hambi manana a nga dyondzanga,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihl lowo dyondza xana?
Hambi manana a nga dyondzanga,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihl lowo dyondza xana?*

Ndzima ya 4

Vahlaveleri: *Hambi manana a ri na ntima,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihl lowo tshwuka xana?*

Ndzima ya 5

Musumi: *Hambi manana a lo biha ngopfu,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihl lowo xonga xana?*

Ndzima ya 6

Vahlaveleri: *Hambi manana a ri na ntima,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihl lowo tshwuka xana?*

Ndzima ya 7

Musumi: *Hambi manana a nGa tlharihanga,
Swi amukele buti, ko va nyiko
yi nga tisa sweswo.*

Ndzima ya 8

Vahlaveleri: *Mutswari a va nyiki buti,
Chavani ku xisiwa.
Mutswari a va lombi sesi,
Chavani ku xisiwa.*

Ndzima ya 9

Musumi: *Mhani u nge n'wi lombi ka van'wana,
a va manana wa wena.
Mhani u nge n'wi lombi ka van'wana,
a va manana wa wena.*

Ndzima ya 10

Vahlaveleri: *Mutswari a va nyiki buti,
Chavani ku xisiwa.
Mutswari a va lombi sesi,
Chavani ku xisiwa.*

Ndzima ya 11

Musumi: *Hambi manana a kala voko,
I manana wa wena.*

*Hambi manana a ri na futa,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihi wo kala futa xana?
Mutswari a va lombi ka van'wana,
I mutswari wa wena.*

Ndzima ya 12

Vahlaveleri: *Mutswari a va nyiki buti,
Chavani ku xisiwa.
Mutswari a va lombi sesi,
Chavani ku xisiwa.*

Ndzima ya 13

Musumi: *Hambi manana a lo phunta,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihi wo tlhariha xana?
Hambi manana a nga dyondzangi,
I manana wa wena, u ta n'wi
kuma kwihi lowo dyondza xana?
Hikuva mutswari u nge n'wi lombi
ka van'wana a va mutswari
wa wena.*

Ndzima ya 14

Vahlaveleri: *U nga hemberiwi hi van'wana,
Tshika vatswari va wena.
U nga hemberiwi hi lava lunya,
Tshika vatswari va wena.
U nga hemberiwi hi lava lunya,
Tshika swikwembu swa wena.*

Ndzima ya 15

Musumi: *Hambi manana a kala tihlo, i manana
wa wena, u ta n'wi kuma
kwihhi lowa tihlo xana?
Hambi manana a ri bofu, i manana
wa wena, u ta n'wi kuma kwihhi
lowo vona xana?*

Ndzima ya 16

Vahlaveleri: *U nga hemberiwi hi van'wana,
Tshika vatswari va wena.
U nga hemberiwi hi lava lunya,
Tshika vatswari va wena.
U nga hemberiwi hi lava lunya,
Tshika swikwembu swa wena.*

3.3.2. RISIMU RA PAUL NDLOVU

(I) NHWANA WO SASEKA

Eka risimu leri ku na musumi na vahlaveleri.

Ndzima ya 1

Musumi: *Wanhwanyana lowo saseka,
Kwale Joni, lowo saseka, kwale Jipa.
Wanhwanyana lowo saseka,
Kwale Joni, lowo saseka, kwale Jipa.*

Ndzima ya 2

Musumi: *Helele, helele, helele, heleleee...
Mananoo..., mananoo..., mhaneee...
Helele, helele, helele, heleleee...
Mananoo, mhanee.*

Ndzima ya 3

Vahlaveleri: *Ndzi ta famba na wena ...,
Ndzi nge ku siyi mayidali,
Ndzi ta famba na weno...,
Ndzi nge ku siyi mabebi.*

Ndzima ya 4

Musumi: *Hi ta famba moyeni nkatanga,
Hi ta khandziya xihahampfhuka lexi
yaka kwale Giyani.
Hi ta famba moyeni nkatanga,
Hi ta khandziya xihahampfhuka lexi
yaka kwale Giyani.*

Ndzima ya 5

Musumi: *Helele, helele, helele, heleleee...
Mananoo..., mananoo..., mhaneee...
Helele, helele, helele, heleleee...
Mananoo, mhane.*

Ndzima ya 6

Vahlaveleri: *Ndzi ta famba na weno...,
Ndzi nge ku siyi mayidali.
Ndzi ta famba na weno...
Ndzi nge ku siyi mabebi.*

Ndzima ya 7

Musumi: *Ndzi nge ku siyi ximatsatsa
xa mino, xa mino, ximatsatsa xa mino.*

Ndzima ya 8

Vahlaveleri: *Ndzi ta famba na weno...,
Ndzi nge ku siyi mayilavhi.
Ndzi ta famba na weno,
Ndzi nge ku siyi mayidali,
Ndzi nge ku siyi mabebi.*

Ndzima ya 9

Musumi: *Ndzi nge ku siyi ximatsatsa xa mino,
Xa mino, ximatsatsa xa mino.*

3.4. TINSIMU LETI YIMBELERIWAKA EMICHONGOLWENI

(I) NWA-XUVANA

Ntila 1

Vasumu : *Zula nghwavavana N'wa-Xuvana-ho!*

Ntila 2

Vahlaveleri : *Davuya mananga u ya huma Numbe.*

Vasumi : *Kune swi lo yini?*

Ntila 3

Vahlaveleri : *A vusiwana, va hleki.*

Ntila 4

Vasumi : *Zula nghwavavana N'wa-Xuvana!*

Ntila 5

Vahlaveleri : *Davuya mananga u ya huma Rolee!*

Ntila 6

Vasumi : *Ku ne swi lo yini?*

Ntila 7

Vahlaveleri : *A vusiwana, va hleki.*

Ntila 8

Vasuma : *Zula nghwadlha N'wa-Xuvana-ho!*

Ntila 9

Vahlaveleri : *Davuya mananga u ya huma Nhlengwene.*

Ntila 10

Vasumi : *Ku ne swi lo yini?*

Ntila 11

Vahlaveleri : *A vusiwana, va hleki.*

(II) **N'WA-NDHUVAZI**

Ntila 1

Vasumi : *He we N'wa-Ndhuvazi va
n'wi byele vuloyi.*

Ntila 2

Vahlaveleri : *I wa loya, I wa loya N'wa-Ndhuvazi va
n'wi pumbe vuloyi.*

Ntila 3

Vasumi : *Hi ni ndhava va n'wi byela vuloyi?*

Vahlaveleri : *I wa loya, I wa loya N'wa-Ndhuvazi va n'wi pumbe vuloyi.*

Ntila 4

Vasumi : *Zula ntombhe-ndala.*

Vahlaveleri : *I wa loya, I wa loya, N'wa-Ndhuvazi va n'wi pumbe vuloyi.*

(III) **MURODZI**

Ntila 1

Vasumi : *He Murodzee ...*

Ntila 2

Vahlaveleri : *I wa loya ... I wa penganyana.*

Ntila 3

Vasumi : *Hi leswi a nga lo yini?*

Ntila 4

Vahlaveleri : *Hi leswi a nga rhumela xikhovha xi ya ka Ngoveni xi ya heta muti.*

Ntila 5

Vasumi : *He Murodzee ...!*

Ntila 6

Vahlaveleri : *I wa loya ... I wa penganyana.*

Ntila 7

Vasumi : *Hi leswi a nga lo yini?*

Ntila 8

Vahlaveleri : *Hi leswi a nga rhumela timfenhe ti ya
ka Ngoveni ti ya heta muti.*

4. NXOPAXOPO WA TINSIMU LETI HLENGETIWEKE

Eka nxopaxopo lowu wa tinsimu leti ndzi ti hlengeteke laha hansi, a ndzi nga languti swihoxo swa tona kumbe vaqambhi, kambe ndzi ta ringeta ku humelerisa hungunkulu na nkoka wa tona eka rixaka. Van'wana va tinqambhi va tirhisile ngopfu ririmi ro kongoma eka tinsimu ta vona. Va vula marito man'wana handle ko gega, kasi van'wana va tirhisile marito yo gega.

Tanihi leswi tinsimu leti ti vulavulaka hi vavasati, ti nga languteka wonge tinqambhi ti vula vavasati, vasesi kumbe munhu loyi va n'wi tivaka, kasi xikongomelo xa vona i ku hundzisa hungu na mavonelo ya vona hi nsati un'wana na un'wana, loyi a nga na mahanyelo yo fana na leswi risimu ri vulavulaka ha swona. Xin'wana xikongomelo i ku lemukisa na ku vulavulela lava tsandzekaka ku ti vulavulela, kasi va endla leswi hi ku tirhisa vuyimbeleri.

TINSIMU LETI PALUXAKA VAVASATI HI NDLELA YO BIHA

4.1. Tinsimu ta General Muzka

(i) Masosayithi

4.1.1. Nkatsakanyo wa hungu

Eka risimu leri, muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu vo rhandza mali ku tlula mpimo. U ya emahlweni na risimu ra yena a vula leswaku vavasati va titsarisela na ku joyina tisosayithi hi xikongomelo xo kuma mali. U kombisa vavasati va ta kuma mali leyi yo titsarisela tisosayithi loko vanuna va vona va lovile. Hi ndlela leyi muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu va timbilu to biha.

4.1.2. Nxopaxopo wa risimu

Eka ntila wa 1, nqambhi u humesela ntlimbo lowu a ri na wona, lowu na wona wu tikombaka leswaku i khale a ri na wona hi vavasati. Ntlimbo lowu wu vonaka hi ku va a tirhise riengeteri ra nkarhi **“khale”**.

Rito leri **“khale”** ri kombisa swilo swa khale, kambe swa endleka swilo swa kona swa ha karhata munhu embilwini.

Eka ntila wa vumbirhi, nqambhi u kombisa leswaku swilo leswi a sunguleke ku swi vona khale na sweswi wa ha swi vona swi endliwa hi vavasati, naswona swi endla leswaku a va na vonelo ra leswaku vavasati a va rhandzi vavanuna va vona, kambe vo tirhandzela mali ntsena.

Eka ntila wa 3, hi laha se nqambhi a humesaka hungunkulu ra yena leswaku vavasati a va va rhandzi vanuna va vona hi leswi va joyinaka masosayithi hi xikongomelo xo lava ku va dlaya vavanuna.

Eka ntila wa 4, laha swi tikomba nqambhi a tiva na xivangelo xa leswaku hikokwalaho ka yini vavasati va joyina masosayithi. Ku ya hi yena vavanuna va vulavulaka ngopfu. Hikwalaho vavasati va ta kuma mali eka masosayithi loko vavanuna va vona va file. Eka ntila wa vumune, u kombisa leswaku vavasati se va rhandza mali ku tlula vavanuna va vona.

Eka ntila wa 5 na 6, nqambhi u hlamusela leswaku mintirho leyi ya leswaku vavasati va sungula minhlangano ya tisosayithi u swi vonile leswaku a hi swilo swa kahle, a swi kombi rirhandzu.

Eka ntila wa 7 u ya emahlweni a kombisa matikhomelo ya vavasati lava nga joyina tisosayithi, leswaku a va yingiseli, a va tsundzuxeki hi vavanuna va vona. Nqambhi u tirhisile marito lawa landzelaka ku kombisa ku delela ka vavasati. Yena u ri:

***Loko ni ku “one” wena u ri “two, loko ni ku “three”
se ndzi herile.***

Eka ntila wa 8, u kombisa leswaku vavasati va ala ku tshika masosayithi. Nqambhi u tirhisle xivulavulelo lexi nge:

***Va tshika xo khoma hi voko, xa le mbilwini u ngo
tidlaya.***

Xivulavulelo lexi tshahiweke laha henhla xi kombisa leswaku swa olova leswaku munhu kumbe vona vavasati va nga tshika ku endla swilo leswi swi khomekaka evokweni, kambe swa tika ku va munhu a tshika xilo lexi a xi rhandzaka embilwini ni ku va a xi toloverile.

(ii) **Muhandzu**

4.1.3. Nkatsakanyo wa hungu

Nqambhi u tirhisle matsalwa lama kumekaka eBibeleni ya Genesa 3:6 ku paluxa vubihhi bya vavasati. Kasi wona ma hlayeka hi ndlela leyi:

***Ewansati kute loko a vona leswaku murhi a wu
nandziha, nileswaku wu navetisa mahlo, nileswaku
wu navetisa ku tlhariha, a kha mihandzu ya wona,
a dya, a nyika ni nuna wa yena loyi ngi a ri na
yena, kutani a dya.***

Loko ndzimana leyi tshahiweke yi hlamuseriwa hi lava tokoteke ka tidyondzo ta vukhongeri, hambu va ri vanhu ntsena, va tshemba leswaku wansati hi yena a tiseke xidyoho emisaveni. Kutani nqambhi u na mavonelo ya leswaku loko vavanuna va hlupheka, va kombiwa maxangu lomu mindyangwini, swi sungule entangeni wa Edeni laha Eva a nga nyika nuna wa yena Adam mihandzu leyi a va lerisiwile ku ka va nga yi dyi, hambu ku yi khumba kunene.

4.1.4. Nxopaxopo wa risimu

Eka ntila wa 1, nqambhi u tikomba a ri munhu loyi a vavisekeke, a karhaleke eka xiyimo xo karhi lexi a nga veke a hlanganile na xona. Laha swi tikomba hiloko a kombela eka Vafundhisi leswaku va n'wi rhungela xiambalo a ta ya ekerekeni. Nqambhi u na ku tshemba ka leswaku loko munhu a ya ekerekeni ku na ku hunguteka ka maxangu lawa yena kumbe vavanuna va hlanganaka na wona lomu mindyangwini.

Eka ntila wa 2, hilaha ku yimbelelaka vahlaveleri, va seketela xikombelo lexi a nga na xona.

Eka ntila wa 3, hilaha se a tsavulaka marito lawa ya humaka eBibeleni, lama ndzi ma tsaleke eka nkatsakanyo, kasi marito lawa ma kumeka eka Genesa 3:6. Laha nqambhi u tikomba a tisola ka goza leri a ri tekeke ro teka nsati, kuve a swi tiva leswaku ku ya hi matsalwa ya Bibeke Xikwembu xi vurile leswaku Eva na Adam va nga dyi muhandzu wa le xikarhi.

Eka ntila wa 4, nqambhi u tirhisile rito “**ntanga**” ku ya emahlweni a humesela hungu-nkulu ra yena, loko a ku

Pho ntanga na yona ya hlupha. Hi ri vanhu a va ha ngheni.

Hi Xitsonga ntanga, hilaha ku byariwaka kona swibyalabyalani, kasi hi Xibibele i ndhawu leyi nga endliwa hi Xikwembu etikweni ra Edeni, kutani xi veka kona emunhu loyi xi nga n'wi vumba, kutani Xikwembu xi mirisa emirhi ya tinxaka hinkwato leti navetaka mahlo (Genesa 2: 8-9).

Ku ya hi nqambhi leyi, ntanga u vona ku ri wona wu vangeleke vavanuna maxangu hileswi Eva a byeleke Adam ku dya muhandzu lowu a va fanele va nga wu dyi, nakambe hiswona leswi endlaka leswaku vavanuna va va vanhu vo ka va nga ngheni kereke hi ku yingisela na ku kombiwa maxangu hi vavasati.

(iii) **Laurinah**

4.1.5. Nkatsakanyo wa risimu

Laurinah i vito ra munhu wa xisati. Vito leri ri tirhisiwile ku paluxa mahanyelo ya vavasati. Nqambhi u paluxa vavasati tanihi vanhu lava nga tshembekangiki eka vanuna va vona. U va hlamusela tanihi vanhu lava rhandzaka vugangu loko vanuna va vona va nga ri kona, laha swi fikelaka ka leswaku va kuma makhwiri (tinyimba) lama ya nga tivekiki leswaku ya ta hi kwihi ka vanuna va vona.

4.1.6. Nxopaxopo

Eka ndzima ya 1, laha nqambhi u na xivilelo eka Laurinah, hileswi a nga n'wi poyila hi ku kuma nyimba, kuve yena nuna wa yena u le jele. Kutani nqambhi u le ku vutiseni leswaku swi tise ku yini. U lava ku tiva n'wini wa nyimba.

Eka ndzima ya 1 na 2, nqambhi u tshikelela marito ya xivutiso xa yena naswona ku na marito lama a ma tirhiseke lama kombaka rirhandzu ka nsati loyi wa yena Laurinah tanihi ***“nkatanga”*** na ***“murhandziwa”***.

Eka ndzima ya 3, nqambhi u tihlamusela tanihi munhu loyi se a vuyeke jele kutani a kuma swilo swo fana na tintanghu na jazi ra ntima, leswi swi nga riki swa yena. Eka risimu leri nqambhi u vuyelele rito ro fana na ***“poyila”*** ku paluxa leswaku vavasati i vanhu lava yisaka xiyimo xa vona na xa vanuna va vona ehansi hi ku endla swilo leswo biha.

(iv) **Nsati wa vukwele**

4.1.7. Nkatsakanyo wa hungu

Mavizweni wa rito vukwele i vuntswaka. Eka risimu leri nqambhi u nyikile kumbe u paluxile swihlawulekiso swa swimunhuhatwa swinharhu swa xisati.

U hlamusela vavasati hi tindlela to hambana, hambileswi risimu leri a ri thyeke vito ra ximunhuhatwa xin'we, ku nga wansati loyi a ri na vukwele. Eka risimu leri, nqambhi u hlamusela vavasati hi tindlela to hambana:

- ***Vanhu lava nga ni vuntswaka.***
- ***Wansati wa xidudhla.***
- ***Wansati wo leha.***

Hungunkulu hi leswaku vavasati hinkwavo va fana, i nhlomulo eka vanuna va vona.

4.1.8. Nxopaxopo

Eka ndzima ya 1, nqambhi u hlamusela ximunhuhatwa xo sungula, tanihi nsati loyi a nga na vukwele. U nyikile na xikombiso xa leswaku wansati loyi wa vukwele u ze a lala na milenge, a za a woma na xisuti na leswaku u huma na rihlakahla hi vukwele. Laha nqambhi u nyika xifaniso xa munhu wo karhata, laha ku nga vavasati naswona u va teka va ri vanhu lava vulavulaka ngopfu va ze va huma rihlakahla.

Eka ndzima ya 2, nqambhi u kombisa ximunhuhatwa xa vumbirhi, tanihi wansati wa xidudhla. Laha nqambhi u poyila vavasati hikuva vunyingi bya vona i swidudhla, naswona loko munhu a ri xidudhla, vunyingi bya vavasati va huma tinhlavela, leti ti n'wayisaka loko se a wisa hi ku etlela.

Nqambhi u kombisa ximunhuhakwa lexi xi n'wi onhela ntsako, hikuva xa n'wi bela huwa nivusiku naswona tinhlavela ti handzule na lakani ra yena. Hileswaku ku huma ka tinhlavela (timbhandzukwana) i xikombiso xa futa ra nsati loyi a nga tihlayisiki.

Eka ndzima ya 3, nqambhi u kombisa wansati wo leha ngopfu, loyi a nga ta ka a nga swi koti ku kuma sayizi ya mubedo wo ringanela yena. Ku ya hi nqambhi leyi, loko ndzi languta swimunhuhakwa leswi a swi tirhiseke kumbe a swi vumbeke eka risimu ra yena, swi tikomba vavasati va nga ri vanhu va kahle. Tlhandlakambirhi, hi ku ya hi nqambhi leyi, vavasati va fana hinkwavo ka vona. I mbitisi ni nhlomulo eka vavanuna va vona.

4.2. Tinsimu ta George Maluleke na Van'wanati Sisters

(i) Ni zondha swiendlo

4.2.1. Nkatsakanyo wa hungu

Muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu lava onhaka mindyangu ya vanhu. Nqambhi u tirhisile vito "***Xihambanyisi***" ku thya vito ra nghoma kumbe risimu.

Vito "***Xihambanyisi***" ndzi nga ri hlamusela tanihi wansati loyi a nga na mintirho yo biha, a nga hanyekiki, u hahlula mindyangu ya vanhu, kuve i wansati loyi a nga vukatini.

4.2.2. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1, nqambhi u kombisa leswaku mintirho leyi endliwaka hi vavasati ya ku hahlula miti ya vanhu a yi tsakisi.

Eka ntila wa 2, nqambhi u kombisa xiyimo xa vavanuna leswaku a swi vuli leswaku loko va ri vanhu va ku hleka, a va na mhaka na swo biha leswi swi endliwaka hi vavasati.

Eka ntila wa 3, nqambhi u kombisa leswaku mintirho leyi yi endliwaka hi vavasati, vavanuna va yi venga, a va yi tsakeli. Hambisiritano, leswi a swi vuli leswaku va venga vavasati lava, kambe mintirho yo biha leyi va yi endlaka.

Eka mintila ya 4 na 5 nqambhi u kombisa leswaku mintirho leyi yi endla leswaku va ya va ya rilela vatswari va vona, va komba ku tisola eka vona. Va va tivisa hi mihlolo leyi va yi kombiwaka yona hi vavasati, na leswaku va ringeta ku tiyisela, kambe vavasati lava a va hanyeki.

(ii) **A wu nga yi koti honci**

4.2.3. Nkatsakanyo wa hungu

Nqambhi u tirhisile xifuwo xo fana na nguluve ku paluxa vubihi bya vavasati. Honci i xifuwo xa le kaya lexi tivekaka hi ku rhandza thyaka, xi rhandza ridaka, xa nuha, xi tiveka hi ku dya xilo xin'wana na xin'wana. Honci, hi xivumbeko xa yona xi na nomu lowukulu naswona i xifuwo xo biha.

Hi ku languta swifaniso leswi ndzi swi nyikeke laha henhla, swi tikomba kahle leswaku vavasati va fananisiwa na nguluve hi mahanyelo. Ndzi nga ha engeta ndzi hlamusela leswaku i wansati kumbe vavasati lava nga na futa, ku hanya ethyakeni, a nga hlambi, i wansati loyi a rhandzaka ku tshamela ku dya, naswona a nga tsundzuxeki ku tshika mahanyelo ya yena leyo biha.

4.2.4. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1, nqambhi u humesela ku vaviseka ka yena eka manana wa yena. U hlamusela hilaha a nga riki na ntsako hikwalaho ka leswi a nga teka wansati loyi a tlhelaka a n'wi fananisa na nguluve. Ku ya hi marito ya nqambhi, u kombisa leswaku u nga pfuna nguluve hi ku yi hlambisa, leyi ku nga vavasati kumbe wansati sweswi. Hambiswiritano endzhaku ka nkarhi nguluve yi tlhelela ethyakeni. Kasi loko ku ri wansati yena u ta tlhelela eka mintirho ya yena yo biha leyi a yi toloveleke naswona se yi nge ngatini.

Eka ntila wa 2, nqambhi u ya emahlweni a seketela mhaka ya leswaku u ringetile ku pfuna wansati, kumbe vavanuna va ringeta ku pfuna vavasati, na ku va tiyisela, kambe va tsandzekile.

Eka ntila wa 3, nqambhi u katsakanya hi ku vula leswaku vavanuna va tsandzeka ku pfuna vavasati hikwalaho ka mahanyelo ya vona lama fananisiwaka na ya nguluve.

(iii) **A wu tekanga**

4.2.5. Nkatsakanyo wa hungu

Eka risimu leri, nqambhi u fananisa mintirho ya vavasati ni ya nyoka. Xikokovi lexi nyoka xi tiveka hi mintirho yo biha leyi dlayaka, kasi mintirho ya kona yi sungula eka matsalwa ya Bibe eka Genesa 3: 4-5:

Xikwembi a xi vekile Adam na Eva eka ntanga wa Edeni, kutani xi va lerisa leswaku va nga dyi muhandzu wa murhi lowu nge xikarhi, hikuva va nga fa, kambe nyoka yi ku loko ku ri ku fa a va nga fi, kambe Xikwembu xi tiva leswaku siku va nga ta dya, mahlo ya vona ma ta pfuleka, va ta kotisa Xikwembu, va tiva swo saseka na leswo biha. Kutani Eva hi ku yingisela marito ya nyoka, a kha a dya, a nyika na Adam a dya.

Hi ku languta ndzimana leri nga laha henhla, nyoka yi tekiwa tanihi Sathana, muxisi, xiendlisa-swihoxo, lexo va na vunwa.

4.2.6. Nxopaxopo

Eka ndzima ya 1, yi hlamusela hi xirilo lexi wanuna kumbe vavanuna va nga na xona eka vavasati lava va tekeke vona. Va vilela hi leswi va kombiwaka maxangu, kasi vona a va ehleketa leswaku va tekile vavasati va kahle, kasi va teke vanhu va vunwa. Vanhu lava va va endlisaka swihoxo, naswona mintirho kumbe mahanyelo ya vona ya voniwa hi vanhu, maxaka, lava na vona va seketelaka leswaku i ntiyiso nsati wo fana na loyi a tekeke yena a hi lonene.

Eka ndzima ya 2, nqambhi u kombisa xiyimo xa vavanuna lava tekeke vavasati lava nga na mintirho yo fana na ya nyoka va ri vanhu va khombo, kasi lava va tekeke vavasati lava nga na mahanyelo yo amukeleka va ri lava katekeke hikuva swa vona swi famba kahle. Vavanuna va tlhela va khutaziwa leswaku a ku na wansati wo antswa, kambe mintirho ya vona hinkwavo ya fana.

(iv) U korhokela vanuna va Joni

4.2.7. Nkatsakanyo wa hungu

Nqambhi u paluxa vavasati tanihi vanhu lava xanisekaka, vo ka va nga tlharihanga, hikuva va swi kota ku veleka vana va tlhela va lahla, kumbe va va sukela va landzelela vavanuna lomu va tirhaka kona. Vavasati va tekiwa tanihi vanhu va ku rhandza vugangu ngopfu. Hambi wo n'wi kombela ku vuya ekaya a nga twi. Hambiloko a byeriwa leswaku vana va yena va sika, naswona xikongomelo a hi leswaku a vuyela makumu, kambe ku ta vona na ku tisela vana swakudya, a tlhela, kambe yena a nga yingisi.

4.2.8. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1, nqambhi u tirhisile vito ra Xaniseka, ku paluxa hi ndlela leyi vavasati va xanisekaka hayona hi ku rhandza vugangu. Naswona hambani komberiwa ku vuya ekaya a nga yingiseli.

Eka ntila wa 2, nqambhi u kombisa na ndhawu leyi rhandziwaka hi vavasati, ndhawu leyi i Joni, vanhu lava tirhaka kona va tiveka va ri na mali.

Eka ntila wa 3, nqambhi u paluxa leswaku loko vavasati va sihalala ku vuya makaya, hileswi va nga ku korhokeni lomu va nga kona, ku ve va siye vana emakaya na vatswari kumbe maxaka ya vona. Va yengiwa hi vunghwavava ni vanuna va Joni.

Eka ntila wa 4, nqambhi wa ha yisa emahlweni na ku va paluxa leswaku a va na mhaka na vana, hambu va byeriwa leswaku vana va kala na xo khojeta enon'wini. Nqambhi u hlamusela na leswaku vunyingi bya vavasati va kumeka va tshama emikhukhwini ya Chiawelo.

Eka ntila wa 5, kona u hlamusela leswaku ku ya hi vutivi bya yena, Joni a yi lavi ku weriwa xitafu, hikuva va dlaya. U gimeta hi ku vula leswaku siku rin'wana wansati wa ku sihalala u ta vuya hi bokisi ekaya. Leswi swi vula leswaku va nga tshika va n'wi dlayile.

(v) **Xidemokiratiki**

4.2.9. Nkatsakanyo wa hungu

Risimu leri ri paluxa mahanyelo ya vavasati ku sukela ku vile na mfumo wa xidemokiratiki, leswaku milawu leyintshwa a va yi tirhisi kahle eka vavanuna va vona. Va tikomba va ri vanhu lava cinceke eka mahanyelo na mintolovelu ya vona ya khale, ku fana na ku hlonipha vanuna va vona. Hileswaku nqambhi u vona xidemokiratiki xi ri xona xivangelo xa swiphiso emindyangwini, ku va vavasati va kala mahanyelo.

4.2.10. Nxopaxopo

Eka ndzima ya 1, nqambhi u kongomisa hungu eka wansati ni vatswari, lava vuriwaka vakon'wana, leswaku u na xiphiko na n'wana wa vona, laha va tsandzanaka hi mahanyelo. Laha nqambhi u kombisa hi mahanyelo ya masiku lawa hi vavasati laha se ku hahlukaka miti hikwalaho ka milawu ya xidemokratiki. Vavasati va phikizana na vavanuna va vona hi milawu leyi.

Ndzima ya 2, yi kombisa hi ndlela leyi se vavanuna va karhaleke hakona, se va lavaka na ku rhuliwa ndzhwalo hikuva a ku na ku twanana emitini naswona swi tikomba vavasati va nga tiyimiselanga ku cinca.

Nqambhi u ya emahlweni a kombisa leswaku miti ya hahluka hi ku pfumala nawu. Lomu mitini masiku lawa a ka ha ri na ntwanano.

(vi) Madakweni

4.2.11. Nkatsakanyo wa hungu

Muyimbeleri u paluxa vavasati va miti tanihi vanhu lava fambaka nivusiku na ku vuya nimpundzu va ri byalweni. Naswona vavasati lava nga na hanyelo ra muxaka lowu a va yingiseli vavanuna va vona, va delela, hambu va layiwa a va twi, naswona a va tiyimiselanga ku cinca. Leswi swi humela erivaleni hi ku twa tinhlamulo ta vona.

4.2.12. Nxopaxopo

Ndzima ya 1 yi paluxa nkarhi lowu vavasati va vuyaka ha wona ebyalweni laha nqambhi a solaka, na leswaku a swi fanelanga leswaku nsati wa munhu a famba nivusiku, hambu ku ri ku nwa byalwa. Ndzima leyi yi tlhela yi paluxa matikhomelo ya nsati kumbe vavasati lava nwaka byalwa, leswaku va na nkanu, a va kaneti leswi va byeriwaka swona, va swi amukela hi nkwiwirimba, na leswaku a va lavi ku vutisiwa.

Ndzima ya 2 na 3, nqambhi u paluxa hi ndlela leyi vavanuna lava nga na vasati lava nwaka byalwa va navelaka hakona leswaku vasati va vona va tshika ku nwa byalwa, ku vuya vusiku na nimixo, kambe swi tikomba swinene leswaku vavanuna lava a va yingisiwi hambi va vulavula.

4.3. Tinsimu ta Pensele

(i) Mpfurha-mpfurha

4.3.1. Nkatsakanyo wa hungu

Nqambhi u tirhisile *rito “mpfurwa-mpfurwa” leri* ri kombaka ku hlangana-hlangana kumbe mintirho yo biha. Muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu lava rhandzaka ku hlangana-hlanganisa munhu hi mintirho ya vona. U paluxa vavasati tanihi vanhu lava rhandzaka mali ngopfu. Nqambhi u kombisa na leswaku swa fanela leswaku loko wanuna a hlangana na wansati a sungule a n’wi dyondza mahanyelo ya yena, hikuva a nga n’wi jikela.

U yile emahlweni a kombisa hi vavasati va le Joni leswaku va rhandza mali ngopfu. Vavasati va Joni va tiveka hi ku teka vanuna va vanhu loko vavanuna lava va yile ku ya lava mintirho, va siye vavasati va vona emakaya ya matiko-xikaya. Ku ya hi nqambhi xikongomelo xa vuningi bya vavasati lava va Joni i ku lava mali na ku dyela.

4.3.2. Nxopaxopo

Eka mintila minharhu ya ndzima ya 1, nqambhi u tirhisile rihlanganisi *“xi” leri* kombaka ntsongahato, ri komba ku tekela munhu un’wana ehansi. Nqambhi u tikomba a karhatiwile hi mahanyelo ya vavasati ya ku rhandza mali, hi yona mhaka leyi a kumekaka a nga va teki va ri nchumu. Eka ndzima leyi, u paluxa vavasati hi ku lemukisa vavanuna leswaku va nga tsutsumeli ku gangisa vavasati va nga si va dyondza rihanyo hikuva va ta vona mihlolo, va ta kayakayisiwa hi vavasati hikuva va rhandza mali.

Eka ndzima ya 2, hi laha a paluxaka vavasati va Joni leswaku vona va rhandza mali ku tlula mpimo. Vavasati lava va Joni va paluxiwa tanihi vanhu lava munhu a nga va tshembaka, kasi eku heteleleni loko se mali yi herile va ku jikela, u tlhela u nga tshembi. Nqambhi u nyika xikombiso xa leswaku:

Va ta ku komba xipuku ri ka ri hisa.

Hi xintu xa Vatsonga/Machangana na tin'wana tinxaka ta vantima, xipuku a xi voniwi nanhlikanhi, va ri swa yila. Ku tshembiwa leswaku munhu a nga kota ku xi vona ntsena loko ku ri navusiku. Nqambhi eka ku tirhisa rito “***xipuku***” swi tikomba kahle leswaku wanuna u sala a nga tshembi ka leswi a nga endliwa swona, na leswi a swi voneke swi va mihlolo eka yena.

Nqambhi leyi eka yona ndzima leyi ya 2, u nyikile nakambe xikombiso xa leswaku:

Va lava ntswamba wa homu.

Ntswamba wu kumeka hi ku sengiwa ehon'wini. Hi xiga lexi laha henhla xi kombisa leswaku vavasati i vanhu lava rhandzaka ku dyela. Muyimbeleri u hlamusela leswaku vavasati va Joni va lava swo saseka. Nqambhi u ya emahlweni hi ku vula leswaku swa laveka leswaku wansati a sunguriwa hi ku dyondziwa mahanyelo ya yena a nga si gangisiwa.

(ii) Thendakhe

4.3.3. Nkatsakanyo wa risimu

Eka risimu leri, muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu lava rhandzaka mali, ku hlayiseka na ku dyela ngopfu. Muyimbeleri u swi hlamusela wonge vavasati i xihundla eka vona ku va va rhandza mali.

Nqambhi kumbe muyimbeleri u tsundzuxa vavanuna leswaku xikongomelo-nkulu xa vavasati xa ku ganga vavanuna hi leswi va lavaka timali ta vona, naswona va fanele va lemuka vavasati vo tano.

4.3.4. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1, nqambhi u tirhisile rito “**gwaqani**”, rito leri ri vula ku susa thyaka leri sivelaka munhu ku yingisela kahle etindleveni. Loko munhu a ri na thyaka ro tani, ku susa ka rona va ri i ku gwaqa, kasi nqambhi u yise rito leri ka vuningi hikuva u ri kongomise ka vavanuna. Loko ri ri rito leri, u lava leswaku va yingisela swinene eka leswi a lavaka ku va byela swona.

Eka mintila ya 2 na 3, nqambhi u humesela na ku tiyisisa hungu ra yena ka vavanuna ra leswaku vavasati va na xihundla xa leswaku va lava timali ka vavanuna, naswona i xilo xa nkoka eka vavasati ku va va lava timali hi ku ganga vavanuna.

Kasi eka ntila wa 4, hi kuma vahlaveleri lava va nga vavasati, va hlavelela hi ku seketela leswi vuriwaka hi nqambhi leswaku i ntiyiso va ti lava timali leti vuriwaka hi nqambhi, va ya emahlweni va hlavelela hi ku vutisa ku ri xana vavanuna va va nyika vavasati va vona mali xana?

Eka ntila wa 5, u ya emahlweni na ku tsundzuxa vavanuna leswaku va nga gangisi nsati loyi a hambaneke na nuna wa yena, hikuva va hambanisa hi leswi vavasati va rhandzaka mali. U va tsundzuxa leswaku loko vo tshika va hlangana na nsati loyi wo tani, va fanele va baleka.

Kasi ntila wa 6 hi lowu vavasati va hlavelelaka hi ndlela leyi va rhandzaka ha yona mali. Ntila lowu wu tiyisisa mhaka ya leswaku i ntiyiso vavasati va rhandza ku dyela, ku hlayiseka na timali eka vavanuna.

(iii) **Xivuriso**

4.3.5. Nkatsakanyo wa hungu

Muyimbeleri kumbe nqambhi u tirhisile rito “**xivuriso**” ku thya risimu ra yena, kasi xivuriso lexi a xi kombiseke u ri:

Xivuriso ka wansati hi mpela wo ni miyelelo.

Eka risimu leri nqambhi u paluxa vavasati tanihi vanhu lava nga ni mintirho yo biha. Nqambi u hlamusela vavasati tanihi vanhu vo huha, lava nga chaviki na ku gangisa vavanuna. Va rhandza vugangu, va tlhela va ri vadlayi va vavanuna.

4.3.6. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1, nqambhi u hlamusela vavasati tanihi vanhu lava rhandzaka swilo swo hambana. Swin’wana swa kona ku nga ku va leswi va nga rhandziki ku tekeriwa hansi na ku miyeleriwa hi vavanuna.

Eka ntila wa 2, nqambhi u tsundzuxa vavanuna leswaku loko vavasati va ringeta ku va gangisa, a va miyele, va nga hlamuli nchumu.

Eka ntila wa 3, u kombisa leswaku loko wanuna o famba a vhakacha eka vatswari va yena a nga n’wi byelanga nsati wa yena, loko a vuya u ta va na nandzu.

Eka ntila wa 4, u ya emahlweni a vula leswaku nandzu lowu a nga ta va na wona hi leswaku ku nga va na leswo biha leswi endliwaka hi wansati. Nqambhi u hlamusela leswaku vavasati va huha. Rito “**huha**” hi Xitsonga ri na tinhlamuselo to hlaya, kasi loko ri langutane na ntirho lowu wo paluxa vavasati hi ndlela yo biha ri nga hlamusela leswaku:

- **Vavasati va loya.**
- **Vavasati va rhandza vugangu.**

Nqambhi u ya emahlweni a ku:

Ku nga qhuma tinghozi.

Rito leri **“tinghozi”** ri nga hlamusela khombo leri nga endliwaka hi vavasati. Loko ndzi languta rito **“huha”** hi leswaku vavasati va ta loya vavanuna va vona hi ku kumeka va khunguvanyekile leswi va nga famba va nga lelanga. Hi tlhelo rin’wana rito leri **“huha”** ri nga hlamusela leswaku vavasati va nga tinghenisa ka mhaka ya vugangu hi ku kwatisiwa hi vavanuna va vona.

Eka ntila wa 5, hi kuma vavanuna va hlavelela, ku seketela leswi vuriwaka hi nqambhi, leswaku va dlawa naswona va hela. Ntila lowu wa vahlaveleri wu seketela rito ro huha leri nga paluxaka leswaku vavasati va dlaya vavanuna, ku nga va hi ndlela ya vuloyi kumbe yin’wana na yin’wana leyi nga tirhisiwaka ku dlaya. Nqambhi u khutaza vavasati na vavanuna leswaku va fanele ku tshembana hikuva i xilo xa nkoka ka rirhandzu.

Eka ntila wa 6 u hetelela hungu ra yena hi ku vula leswaku mindyangu yi fanele ku rivala hi mhaka ya vugangu, hikuva vugangu va hlanganile hi byona.

4.4. Risimu ra Elias Baloyi na Mamba Queens

(i) Matendla

4.4.1. Nkatsakanyo wa hungu

Nqambhi u tirhisile vito **“Matendla”** ku paluxa hungu ra yena hi vavasati. Matendla swi nga vula munhu loyi a endlaka xilo a ri karhi a swi vona leswaku u endla swo biha, u endla hi vomu, laha a nga vaka na swikongomelo leswi tivaka hi yena.

Risimu leri ra yelana na leri nga laha henhla ra Pensele leri paluxaka vavasati tanihi vanhu va ku rhandza vugangu. Hambiswiritano eka risimu leri ra Baloyi swi fika laha se vavasati va thalaka vukati ku ya tekiwa kun'wana hikwalaho ka vunghwavava.

4.4.2. Nxopaxopo

Eka mintila ya 1 na 2, musumi na vahlaveleri va sungula hi ku yimbelela marito man'we lama kombaka ku va va karhele hi mintirho leyi endlwaka hi vavasati. Marito lawa ma komba ku amukela mintirho na ku va ntshunxa leswaku va nga famba, kambe va ta ehleketa leswi vavanuna va vona a va va endlela swona.

Eka ntila wa 3, nqambhi u hlamusela xivangelo lexi a ehleketaka kumbe a vonaka xi ri xona lexi endlaka leswaku vavasati va va na vugangu. U hlamusela leswaku loko va rhumiwa ko karhi, ku fana na le vhengeleni, va hlangana na vafana, kutani va va ganga. Laha vugangu bya kona byi endla leswaku vavasati va nga ha vuyi ekaya, va tlhela va ehleketa ku thala vukati ku va va ya tshama na vafana lava.

Eka mintila ya 4 na 5, hilaha musumi na vahlaveleri va tiyisaka goza leri vunyingi bya vavasati va ri tekaka ku sukela vanuna va vona hikwalaho ka vugangu, va nge a va fambe.

Eka ntila wa 6, u kombisa vavasati tanihi vanhu lava nga ehleketiki, va xisekaka, hikuva hakanyingi vavasati va xinana, va kucana ku endla mintirho yo biha, kambe a va languti mimbuyelo ya kona.

Eka ntila wa 7, nqambhi u kombisa leswi a titwisaka swona, ku paluxa na ku tsundzuxa vavanuna leswaku va nga xaveleli eka vavasati va vona hikuva swi tele leswi va swi sukelaka ka vanuna va vona. Eka swona ku katsa rirhandzu leri a va ri na rona eka vasati va vona leri va nga ta tshama va ri tsundzuka rirhandzu leri, hambi vo kandza ka byin'wana vukati.

4.5. Tinsimu ta Thomas Chauke na Shinyori Sisters

(i) Xitariyani

4.5.1. Nkatsakanyo wa hungu

Muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu va ku rhandza vugangu, tanihi leri nga laha henhla ra Matendla. Vavasati va paluxiwa tanihi vanhu lava tekelaka vavasati kulobye vavanuna, hi ku va va tibombisa hi swiambalo na swo tola.

4.5.2. Nxopaxopo

Ndzima ya 1, muyimbeleri u vutisa vavasati lava tekelaka van'wana vavanuna leswaku xana vona va nga tsaka loko vo tekeriwa va vona vavanuna? Muyimbeleri u tlhela a nyika nhlamulo ya leswaku a va nga swi tsakeli ku tekeriwa vavanuna va vona.

Eka ndzima ya 2, muyimbeleri u paluxa ndlela leyi yi tirhisiwaka hi vavasati lava tekaka vanuna va vanhu leswaku va swi endlisa ku yini. U va paluxa tanihi vanhu lava tisasekisaka swinene hi timpahla ta xitariyani, va tlhela va tola na mafurha ya ku tisasekisa emilon'wini laya vuriwaka phoda. Loko va sasekile va famba va ya tshamela vavanuna eka tindhawu leti va ti rhandzaka ngopfu, tani hile vhengeleni.

Eka ndzima ya 3, muyimbeleri u laya vavasati eka mintirho leyo biha leyi va yi endlaka, leswaku va yi sukela.

Eka ndzima ya 4, muyimbeleri u hlamusela xiyimo xa vavasati lava nga na vavanuna leswaku va na tirhingi leti va hoxiweke tona hi vanuna va vona, kambe lava va ku rhandza vugangu va le ku ti hakunuleni.

(ii) **Rirhandzu ra tipondo**

4.5.3. Nkatsakanyo wa hungu

Nqambhi u paluxa vavasati tanihi vanhu lava rhandzaka mali ngopfu. Nqambhi u tirhisile rito “**tipondo**” leri ri vulaka mali hi ku a ngarha. Nqambhi u paluxa vavasati tanihi vanhu lava nga rhandzaka munhu kumbe vavanuna hi ku lava mali eka vona, kambe rirhandzu ro tani a ri pfuni nchumu, hikuva a ri hlweli ku hela naswona a ri tiyangi. U tlhela a paluxa leswaku vavasati va na ku rhandza munhu hi leswi a nga na swona, kumbe leswi a ambarisaka xiswona, na hi xiyimo, kambe nqambhi u tlhela a kombisa leswaku swilo leswi hinkwaswo swa hela.

4.5.2. Nxopaxopo

Eka mintila ya 1 na 2, nqambhi u hlamusela leswaku loko wansati o rhandza wanuna hi xikongomelo xa ku kuma mali na leswi wanuna a nga na swona, a ri nga yi helo, a ri nga tiyi rirhandzu ra kona.

Eka ntila wa 3, vahlaveleri va tatisa eka leswi hlamuseriwaka hi nqambhi leswaku rirhandzu ra mali a ri kahle hikuva siku rin’wana ri ta hela.

Eka mintila ya 4 na 5, nqambhi u hlamusela swin’wana leswi vavasati va swi rhandzaka handle ka mali, ku nga vavanuna vo tshwuka, hikuva van’wana vavasati va rhandza ku teka munhu wo tshwuka a ri loyi a sasekeke.

Nqambhi u paluxa vavasati leswaku va nyanyuriwa hi vugangu ku fikela laha va longaka na swibye swa muti, ku ri ndlela ya ku herisa vukati ka vanuna va vona.

Eka ntila wa 7, nqambhi u seketela leswi a swi paluxeke ka mintila ya 4, 5 na 6, eswaku xiyimo lexi eka vavasati xi kombisa leswaku a va ha va rhandzi vanuna va vona, hikuva va kume lavo antswa hi mali na leswi va ambarisaka xiswona.

Eka mintila ya 8, 9 na 10 vahlaveleri na musumi va ya emahlweni na ku tsundzuxa vavasati ku tshika mintirho ya vugangu hi xikongomelo xa ku lava mali na leswaku mali ya hela, kasi va ri wansati loyi a nyanyukaka hi ku dlaya vukati, a fambe kambe u ta tisola.

Eka mintila ya 11 na 12, va dlayiseta hi ku tsundzuxa leswaku vavasati a va swi tive leswaku ku rhandza munhu hi ku gqoka, mpahla ya hlakala. Ku rhandza munhu hi mali, mali ya hela. Leswi hinkwaswo a swi lunghangi.

4.6. Risimu ra Penny-Penny

(i) Mhana Mzamani

4.6. Nkatsakanyo wa hungu

Muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu lava loyaka, va rhandzaka na vun'anga. Eka vuloyi lebyi vavasati va paluxiwa va ri vanhu lava dlayaka na maxaka ya vona hikokwalaho ka ku rhandza rifumo.

4.6.2. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1, nqambhi u paluxa vavasati tanihi vanhu lava dlayaka vanhu.

Eka mintila ya 2, 3 na 4 vahlaveleri va boxa leswaku vavasati va dlaya na vamakwavo va vona hikwalaho ko rhandza vun'anga, na ku tshemba leswaku hi ku endla tano va ta fuma. Musumi na yena u seketela leswi vuriwaka hi vahlaveleri leswaku vavasati va rhandza vuloyi, naswona u va tsundzuxa ku tshika hambu leswi ku nga na vanhu lava va kanetanaka na leswaku vavasati va loya.

Eka ntila wa 5 na 6, vahlaveleri va ha sola mintirho ya vavasati ya ku dlaya hi ku rhandza rifumo. Musumi u ya emahlweni a paluxa vavasati tanihi vanhu lava dyondzisaka vana va vona vuloyi.

Hikwalaho ka leswi, loko vana va tlanga na van'wana va vula ka vanghana leswaku navusiku va famba hi rihlelo va hundza madoroba.

Mintila ya 7, 8 na 9 vahlaveleri va kombela vavasati ku tshika vuloyi, kasi loko ku ri musumi yena u hlamusela leswaku na vanhu va tiko a va ha etleli hi ku rhula hi ku chava ku loyiwa. Musumi u hlamusela vuloyi bya vavasati tanihi nyiko leyo biha, hikuva i ya ku dlaya vanhu.

4.7. Risimu ta Joaqim Macuacua

(i) Mali ya mina

4.7.1. Nkatsakanyo wa hungu

Eka risimu leri, muyimbeleri u paluxile vubihi kumbe mintirho leyi endliwaka hi vavasati, naswona eka mintirho leyi u hlamusela leswaku i swilo leswi a swi tiveka hi ku va va tshama va garingeriwa yona loko va ha ri vatsongo hi vakokwana, kambe hi ku ka va nga yingisi va kumeka va weka ka vavasati vo biha.

Muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu va ku loya, malolo, vo rhandza vavanuna, vo vulavula ngopfu, va futa va tlhela va va swidakwa. Muyimbeleri u tsundzuxa hilaha vavanuna va kumekaka va lahlekeriwile hi timali hakona, hi ku lovola na ku va hlayisa va hleketa leswaku i vanene. Risimu leri ri angarha swo tala leswi hlamuseriweke ka tinsimu to tala laha henhla.

4.7.2. Nxopaxopo

Eka tindzima ta 1 na 2 nqambhi u hlamusela hilaha a va byeriwa hakona mugaringeto hi vakokwana. Naswona nkongomelo wa vakokwana a ku ri ku nyika vatukulu vutivi na ku twisisa vutomi. Muyimbeleri u hlamusela leswaku swin'wana swa swikongomelo swa vakokwana eka migaringeto a ku ri ku endlela leswaku vana va va na xichavo na ku hlonipha lavakulu.

Eka ndzima ya 3, nqambhi u kombisa hilaha vavanuna va rilaka ha kona endzhaku ka ku lova timali ta vona. Muyimbeleri u teka mali leyi yi ri leyi humaka vusiwanini naswona va tlange hi yona. Vavanuna vo tala va teka vavasati hi ku languta swivumbeko swa vona, ku fana na ku saseka, ku tshwuka, ku akeka emirini. Eka ndzima leyi hi vona muyimbeleri a paluxa vavasati va ku saseka a ku i swiphunta, vanhu vo karhata, na ku tisa nhlomulo emutini.

Eka ndzima ya 4, muyimbeleri u ya emahlweni a kombisa hi ndlela leyi vavanuna va tisolaka ha yona, leswaku va tlangile hi timali ta vona.

Eka ndzima ya 5, muyimbeleri u paluxa vavasati hi tindlela ta ku hambana leti va byeriweke tona hi vakokwana.

Muyimbeleri u paluxe vavasati tanihi vanhu vo loya, va ku rhandza swa vuoswi kumbe vuntunga, va loloha, va yiva, va vulavula ngopfu va nga miti na marha, va na futa va tlhela va va swidakwa. Muyimbeleri u va paluxe hi ndlela ya leswaku wansati un'wana na un'wana ku na laha a welaka kona eka mintirho leyi nga laha henhla, hikuva ka risimu ra yena u tirhisile swiga swo fana na loko a ku:

***Loko a nga loyi i gelegele, loko a nga gelegezi i
lolo, loko a nga lolohi wa yiva.***

Eka tindzima ta 6 na 7 muyimbeleri u kombisa ku tisola ka vavanuna hi leswi va nga tlanga hi timali ta vona. Lexi xi endlaka leswaku vavanuna va ta kumeka va tisola ngopfu hileswi a va tsundzuxiwile hi vakhale, leswaku va nga tlangi hi timali. Vahlaveleri va seketela switsundzuxo swa vakokwana, leswaku vavanuna va fanele va nga teki vasati hi ku languta ku saseka.

Eka ndzima ya 8 muyimbeleri u kombisa ku vaviseka ka vavanuna loko va fanele ku hambana na vana va vona, hikuva swi nga endleka lomu va yaka kona va hundzuka swisiwana na ku dlawa hi ndlala, hikuva loko vavanuna va ha tshama na vavasati va vona ku va ku ri na swakudya swo ringanela.

Muyimbeleri u kombisa na leswaku hambisi swi ri swakudya swa kona vavanuna va chovheriwa swona hi nenge. Mahanyelo lawa ya vavasati, hi wona ma endlaka vavanuna va titeka va lahlekeriwile hi timali ta vona, hi ku teka swidakwa, swiphunta leswi tisaka nhlomulo mindyangwini.

Eka tindzima ta 9 na 10 musumi na vahlaveleri va yisa emahlweni na ku rilela vavanuna hi timali leti va kumekaka va ti lovile, hambileswi a va byeriwile leswaku va nga tlangi hi mali, kambe a va yingisanga.

TINSIMU LETI YIMBELELAKA HI VAVASATI KAMBE VA PALUXAKA VAVASATI HI NDLELA YO BIHA

4.8. Risimu ta Conny Chauke

(i) Nhwanyana luya

4.8.1. Nkatsakanyo wa hungu

Muyimbeleri u tirhisile vanhwanyana kumbe vavasat- kuloni ku paluxa mintirho leyi va yi endlaka. Yin'wana ya yona i ku vanga **“tidivorce”** emindyangwini.

4.8.2. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1 muyimbeleri u humesela ehandle ku vaviseka ka yena hi ndlela leyi vavasati va tikhomaka ha kona. U va hlamusela tanihi vanhu lava nga lunghangiki, va onhetelaka mindyangu ya vanhu.

Eka ntila wa 2, hilaha vahlaveleri va hlamulaka, tanihi vavasati-kulobye leswaku leswi vanhu va swi hleketaka hi vona vo va navela. Ndlela leyi ya mahlamulelo yi tirhisiwile ka mintila yo tala, laha yi nga ka yi nga vuyeleriwi ku hlamusela.

Eka ntila wa 3, muyimbeleri u hlamusela leswi swi endlaka leswaku a ku vavasati a va lunghangi, kasi yena u lava va hlamusela tanihi vanhu lava vangaka tidivorce emindyangwini.

Eka mintila ya 4 na 5, muyimbeleri u hlavelela hi ndlela leyi va onhaka ha yona, na leswaku yena tanihi wansati a swi n'wi tsakisi ku va a famba a onha mindyangu ya vanhu.

Eka mintila ya 6 na 7, u tsundzuxa vavasati lava endlaka mintirho yo tano leswaku va nga tiendli vanhu vo lungha hikuva van'wana vanhu a va kahle.

Eka ntila wa 7 u hlamusela na hi ndlela leyi vavanuna va fambisaka xiswona loko va ya eka swigangu swa vona. Muyimbeleri u tirhisile rito "nyonyovela" leri hlamuselaka leswaku va tumbela loko va famba, va ri karhi va ehleketa wonge a va voniwi hi munhu.

Eka ntila wa 8, muyimbeleri wa ha yisa emahlweni ku paluxa vubihi bya vavasati leswaku va onha, va hahlula miti ya vanhu van'wana.

4.9. Risimu ta Flora N'wa-Chauke

(i) Va ni jelezela

4.9.1. Nkatsakanyo wa hungu

Muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu lava nga na jelezi. A va tsaki loko va vona un'wana wansati a tshamisekile kahle na nuna wa yena. Loko nuna a hlayisa kahle nsati wa yena va endla tindlela ta ku va onhela ni ku va hambanyisa.

4.9.2. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1, muyimbeleri u paluxa vavasati tanihi vanhu lava nga na jelezi hikuva va kota ku jelezela vavasati van'wana na vanuna va vona kambe va tshika ku jelezela va vona vavanuna.

Eka ntila wa 2 na yin'wana mintila laha ku nga na vahlaveleri, hilaha vahlaveleri va seketelaka leswi boxiweke hi nqambhi leswaku vavasati va jeleza, kasi va ye kwihi va vona vavanuna.

Eka mintila ya 3, 4 na 5 muyimbeleri u tsundzuxa vavasati lava tekelaka van'wana vavanuna leswaku a hi vanuna va vona. U ya emahlweni a kombisa na hi ndlela leyi vavasati va swi endlisaka xiswona ku teka vanuna lava va van'wana. Muyimbeleri u hlamusela leswaku vavasati va ta va ta va yimetela, va va khameta hi mavoko.

Eka mintila ya 6 na 7 muyimbeleri u na xikombelo ka vavasati-kulobye leswaku va tshika mintirho leyi hikuva ya va holovisaka na ku va kwatisa. Muyimbeleri u tirhisile rito "**phuntisa**" leri hlamuselaka leswaku va tiendla swiphukuphuku hikuva leswi va swi navelaka a swi nge humeleli, ku va va hambanisa vavanuna na vasati va vona.

TINSIMU LETI PALUXAKA VAVASATI HI NDLELA YO SASEKA

4.10. TINSIMU TA THOMAS CHAUKE NA SHINYORI SISTERS

(i) Xidudlha Kedibone

4.10.1. Nkatsakanyo wa risimu

Risimu leri ri kombisa hi laha vavanuna va faneleke ku ti bumabumela ha kona eka vavasati va kona. Va kombisa rirhandzu, va ti nyungubyisa hi vavasati va vona.

Risimu leri ri paluxa leswaku hambu wansati a ri xidudlha, a ri na futa hi ku va a nga hlambi, va fanele va n'wi rhandza hi ku hetiseka. Hungunkulu eka risimu leri i ku kombisa rirhandzu eka vavasati, ku nga khathaleki leswaku i munhu wa njhani hi xiyimeko na mahanyelo ya yena.

4.10.2. Nxopaxopo wa hungu

Eka ndzimana ya 1, nqambhi u sungula risimu ra yena hi ku naveta vanhu nsati loyi a n'wi tekeke. Loko munhu a kumeka a naveta xilo i xikombiso xa leswaku i xilo xa kahle lexi a xi rhandzaka.

Eka ndzimana ya 2, nqambhi u boxa xikongomelo xa yena xa ku naveta vanhu nsati wa yena, hi ku vula leswaku i xidudlha xa kahle.

Eka ndzimana ya 3, nqambhi u pfa a va na ku chava eka vanhu lava a hanyaka na vona, leswaku loko o siya Kedibone, va nga sala va n'wi gangisa, kutani va n'wi teka.

Eka ndzimana ya 4, laha nqambhi u humelerisa mhaka yin'wana ya leswaku hambu leswi yena a n'wi rhandzaka, ku na vanhu lava n'wi zondhaka, va n'wi poyila hi leswi a nga nyuhela. Nqambhi u teka vanhu lava va ri na jelazi.

Eka ndzimana ya 5, nqambhi u ya emahlweni na ku bumabumela nsati wakwe, hi ku va a nga lavi ku n'wi siya, u fambana na yena, a ta hambana na vanhu va nsele.

Eka ndzimana ya 6, nqambhi u vula rito ra **“mbuya”** leri ri kombisaka ku twela vusiwana, kasi yena u n'wi rhandza na xiyimo xa yena. Laha nqambhi u paluxa xin'wana xa swivangelo lexi endlaka leswaku van'wana vanhu va n'wi poyila, hi leswi a nga hlambeki, a nga rhandzeki mati. Laha swi kombisa leswaku leswi nsati loyi a a nga hlambi, wa nuh'wa.

4.10.4. Nxopaxopo

Eka ndzima ya 1, nqambhi u lemukisa rixaka leswaku hambu manana a ri na ntima, u fanele ku n'wi amukela, u n'wi rhandza ku nga khathaleki leswaku u na muhlovo wa njhani. Nqambhi u nyika xivutiso xa leswaku hambu u nga rhandzi manana hikwalaho ka ntima wa yena, u ta n'wi kuma kwihi lowo tshwuka.

Eka ndzima ya 2, vahlaveleri va seketela hungu leri vuriweke hi musumi laha henhla, leswaku manana i manana wa wena hambu a ri na ntima.

Eka ndzima ya 3, nqambhi u vulavula hi manana wo ka a nga dyondzanga. Nqambhi u lemukisa rixaka leswaku hambu manana a nga dyondzanga, i manana wa wena hikuva loko munhu a nga rhandzi manana wa yena u ta n'wi kuma kwihi lowo tlhariha.

Eka ndzima ya 4, hi kuma vahlaveleri va seketela nqambhi ka leswi a swi vulaka eka ndzima ya 1 leyi hlamuselaka leswaku hambu manana a ri na ntima, i manana wa wena.

Kasi eka ndzima ya 5, nqambhi u hlamusela hi ku biha ka vavasati kumbe vamanana. Yena u hlamusela leswaku manana hambu a bihile ngopfu, i manana wa wena hikuva munhu a nge n'wi cinci manana wa yena a kuma lowo xonga.

Eka tindzimana ta 6, 7 na 8, laha nqambhi u vulavula hi manana wo ka a nga tlharihanga, wo penga. U hlamusela na ku humelerisa mhaka ya leswaku ku va mutswari a bihile a tlhela a nga tlharihanga, vana va fanele ku swi amukela hikuva na yena i nyiko ya yena yi nga sweswo. Nqambhi u lemukisa vana leswaku mutswari wa un'wana a va nyiki, a va hambane na vanhu lava va va xisaka. Vahlaveleri na yona nqambhi va tiyisisa mhaka ya leswaku mutswari a va lombi eka van'wana.

Eka tindzima ta 9, 10 na 11, nqambhi na vahlaveleri va ha seketela leswi boxiweke laha henhla, leswaku mutswari va nge n'wi cinci, a va hambane na vanhu va mavunwa. Eka tindzima ta 10 na 11, nqambhi u vulavula hi manana wa futa na manana wo kala voko. Hungu ra kona ra ha yelana na leri tsariweke laha henhla, leswaku hambani manana a nga ri na voko kumbe a ri munhu wa futa, a ku nge cinci nchumu, u ta tshama a ri manana, hambani a nuh'wa hikwalaho ka futa.

Eka tindzimana ta 12, 13 na 14 musumi na vahlaveleri va ha ya emahlweni na hungu ra vona ro lemukisa kumbe ku byela rixaka hi nkoka wa vamanana. Laha va boxa timhaka ta manana wo phunta na manana wo ka a nga dyondzanga. Va ha ya emahlweni na ku tsundzuxa leswaku hambani a ri manana wo phunta, i manana loyi a hlawuriweke hi Xikwembu ku va a kumeka a te tani.

Na loko manana a nga dyondzanga, i manana wa wena. Nqambhi u tsundzuxa vanhu ku hambana na ku yingisela mhaka ya vanhu va mona. Eka ndzima ya 14 vahlaveleri va boxa na mhaka ya leswaku vatswari i swikwembu swa hina.

Eka ndhavuko wa Vatsonga/Machangana na tin'wana tinxaka ta Vantima, ku na vanhu lava phahlaka na swona eka mphahlo lowu, ku endla vanhu lavakulu, hi mhaka nqambhi a ku vatswari i swikwembu swa hina. Na loko lavakulu va lovile, ku tshembiwa leswaku se i va le hansi, i swikwembu swa vona.

Eka tindzimana ta 15 na 16, musumi na vahlaveleri va boxa mhaka ya manana wa bofu. Hungu ra vona i ra leswaku hambani manana a nga voni, i manana wa wena hikuva a kuna laha munhu a nga kumaka kona manana loyi a vonaka ivi a va manana wa yena.

4.11. RISIMU RA PAUL NDLOVU

(i) Nhwana wo saseka

4.11.1. Nkatsakanyo wa hungu

Risimu leri ri paluxa rirhandzu leri nqambhi a nga na rona eka nsati wa yena. Hileswaku vavanuna va fanele ku rhandza vasati va vona, va va endlela leswo saseka, va famba na vona eka tindhawu ta vuhungaselo.

4.11.2. Nxopaxopo

Eka tindzimana ta 1 na 2, nqambhi u bumabumela nhwana wa yena hi ku vula leswaku i nhwana wo saseka. Hi masasekelo lawa ya nhwanyana loyi, nqambi u n'wi bumabuma hi ku sumela na manana wa yena. Nhwanyana loyi i munhu loyi a tshamaka eJoni na le Jipa.

Eka ndzima ya 3, nqambhi u n'wi vita hi mavito lawa ya tiviwaka ya ri ya varhandzani. U tirhisa marito yo fana na mayidali (my darling) na mabebi (my baby).

Eka tindzimana ta 4 na 5, nqambhi u tshembisa nhwanyana loyi a n'wi rhandzaka ngopfu leswaku u ta famba na yena hi xihahampfhuka va ya eGiyani. Xihahampfhuka i xa ku famba xo durha na leswaku xi hatlisa ku fika laha xi yaka kona. Hi ndlela leyi swi kombisa na ku paluxa swinene-nene leswaku wa n'wi rhandza, u tiyimisele na ku famba na yena emoyeni.

Eka tindzimana ta 6 na 7, vahlaveleri na yena musumi va tiyisisa hungu ra ku khandziya xihahampfhuka, va famba emoyeni. Laha musumi u boxa na rito ra "***ximatsatsa***", rito leri vulaka nhwanyana wo saseka. Loko munhu va ku i ximatsatsa, swi komba leswaku u saseke ngopfu.

Eka tindzimana ta 8 na 9, vahlaveleri va ya emahlweni na ku tiyisisa hi ndlela leyi nhwanyana loyi wa Joni a rhandziwaka ha kona. Va engetele marito ya ku kombisa rirhandzu yo fana na *“malavhi”* (my love).

4.12. TINSIMU LETI YIMBELERIWAKA EMICHONGOLWENI

(i) **N’wa-Xuvana**

4.12.1. Nkatsakanyo wa hungu

Risimu leri ri vulavula hi ku famba ngopfu ka vavasati, kasi rona ri na xikombiso xa wansati loyi va nge i N’wa-Xuvana. Risimu leri i ndlela ya ku paluxa vavasati tanihi vanhu va ku famba ngopfu. A va swi koti ku tshama eka ndhawu yin’we xikan’we na nuna un’we. Vavasati lava va famba va rhandzana na vavanuna tindhawu leti hinkwato. Risimu leri ri tlhela ri kombisa na tin’wana ta tindhawu kumbe matiko laha van’wana va vona va fikaka eka wona, va ri karhi va tirha ntirho wa vunghwadlha.

4.12.2. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1 rito *“zula nghwavavani”* ri kombisa leswaku vavasati va famba ngopfu va endla mintirho ya vunghwavavani.

Eka ntila wa 2, vahlaveleri va tirhisa rito *“davuya mananga”* leri ra ha seketelaka ntila wa 1, leri kombaka leswaku vavasati a va tshami ka ndhawu yin’we. Kasi marito lawa wona ya hlamusela leswaku vavasati va swi kota ku famba mpfhuka wo leha, va famba va ganga vavanuna. Laha vahlaveleri ya va hlamarisa maendlelo yo tano. Hi twa na loko va vutisa leswaku swi lo yini?

Eka ntila wa 3 van’wana vahlaveleri va vona wonge xivangelo lexi endlaka leswaku vavasati va endla vunghwadla i mhaka ya vusiwana lebyi nga hlekiwiki.

Eka mintila ya 4 na 5, ku kombisiwa na man'wana ya matiko laha vavasti va ndhawu ya laha ku yimbeleriwaka risimu, va kotaka ku fika kona. Va nyikile xikombiso xa le Role.

Mintila ya 6, 7 na 8 vasumi va ha hlamala maendlelo kumbe mintirho ya vavasati lava. Kasi van'wana vavasati va hlamula leswaku va endlisiwa hikwalaho ka vusiwana ku famba ngopfu a nga tshamiseki.

Eka mintila ya 9, 10 na 11, vasumi va kombisa nakambe yin'wana ya tindhawu leti va fambelaka ka tona, ku nga Nhlangweni, leswi swa ha yisaka emahlweni ku hlamala ka vasumi hikuva hi ndzavisiso lowu ndzi wu endleke, Nhlangweni va vula ndhawu ya le kule swinene. Leswi swi kombisa swinene-nene leswaku vavasati a va chavi na ku ya ka tindhawu ta le kule. Xa vona i ku kuma mali ntsena.

(ii) **N'wa-Ndhuvazi**

4.12.3. Nkatsakanyo wa risimu

Risimu leri ri paluxa vavasati tanihi valoyi. Vuloyi lebyi va pumbiwaka byona hi rixaka. Loko ndzi endla ndzavisiso hi vuloyi, ku kumisisiwe leswaku eka vavanuna na vavasati, i rimbewu rihi leri tekiwaka ri ri rona ri loyaka.

4.12.4. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1, xivulwa xi yimbeleriwa hi ndlela ya xitiviso, wonge vayimbeleri va byela vanhu leswaku wansati loyi va nge i N'wa-Ndhuvazi va n'wi pumbe vuloyi.

Eka ntila wa 2 na yin'wana mintila laha ku nga na vahlaveleri, va seketela mhaka leyi paluxiwaka hi vasumi leswaku i ntiyiso N'wa-Ndhuvazi u pumbiwe vuloyi hakunene wa loya.

Eka mintila ya 4 na 5 na yona ya ha seketelana na mintila leyi nga laha henhla. Vasumi va yimbelela hi ndlela ya xivutiso loko va ku:

“Hi ni ndhava va n’wi byela vuloyi”.

Xiga lexi laha henhla xi tiyisa mhaka ya leswaku N’wa-Ndhuvazi wa loya hakunene.

(iii) Murodzi

4.12.5. Nkatsakanyo wa hungu

Risimu leri tanihi leri ri nga laha henhla, ri paluxa vavasati tanihi valoyi. Risimu leri ri kombisa na leswi vavasati va swi tirhisaka ku loya hi swona, va tirhisa swikhovha na timfenhe. Swihadyana leswi va tirhisa swona ku loya vanhu. Vuloyi lebyi va byi hlamusela byi ri lebyo tlula mpimo.

4.12.6. Nxopaxopo

Eka ntila wa 1 na 2 vasumi va tikomba va yimbelela hi ndlela yo vilela, ndlela ya ku vitana na ku lemukisa. Vahlaveleri va va amukela hi ku hlamusela xivilelo xa vasumi xa leswaku Murodzi wa loya naswona wa penganyana. Tinsimu to tala ti tirhisa mavito ya vanhu, kambe xikongomelo xa hungu ra vona ku ri ku lemukisa rixaka hi vavasati.

Eka mintila ya 3 na 4, vasumi va tlhontlha vahlaveleri leswaku va boxa xivangelo xa ku va va ku wa loya, kutani vahlaveleri va boxa leswaku u rhumele xikhovha xi ya ka Ngoveni xi ya heta muti.

Hi ndhavuko wa Vatsonga/Machangana xikhovha i xinyenyana lexi tiviwaka ni ku yelanisiwa ni vuloyi. Loko xo tshuka xi voniwile emutini xi fananisiwa na noyi, leswaku xi lo rhumeriwa ku ta loya.

Eka mintila ya 5,6 na 7 vahlaveleri va kombisa leswaku wansati loyi Murodzi wa loya naswona wa penganyana. Rito leri **“penganyana”** ri humelerisela ehandle leswaku Murodzi a loya leswo hundza mpimo.

Eka ntila wa 8, hi vona hilaha vahlaveleri va paluxaka xin'wana xa swiharhi lexi vanhu va xi tivaka xi tirhisiwa ngopfu eka vuloyi, ku nga mfenhe. Tanihi xikhovha na yona mfenhe a swi yila ku yi vona emutini, loko yo tshika yi voniwile, vanhu a va ta yi hlongorisa, loko vo yi kuma va yi dlaya hi ku tshemba leswaku va dlaya loyi a nga yi rhumela swi ri i noyi.

5. NKATSAKANYO NO DLAYISETA

Hi ku katsakanya, ndzi nga vula leswaku ndzi kotile ku vona nkoka wa tinsimu leti paluxaka vavasati hi ndlela yo biha na leti paluxaka vavasati hi ndlela yo saseka eka ndzavisiso lowu.

Ndzi kotile ku kuma na leswaku tinsimu leti ti rhandziwa swinene hi vanhu va rimbewu ra xinuna na rimbewu ra xisati eka Vatsonga/Machangana. Vavasati, vavanuna, vadyuhari na vana, va rhandza vuyimbeleri lebyi na swichayachayani leswi tirhisiwaka masiku lawa. Vadyuhari va tlhela va tsakisiwa hi leswi ti kotaka ku laya vamakoti na vana va vona va xisati na va xinuna.

Vavasati van'wana va rhandza vuyimbeleri lebyi, kambe van'wana na vona va vula leswaku a byi va tsakisi loko va yingisela tinsimu leti paluxaka vavasati hi ndlela yo biha loko ku ri na vanhu va xinuna. Votala va ri ta va poyila hikuva mintirho leyi boxiwaka hi tinsimu leti a va yi endli.

Muxaka lowu wa tinsimu wu ni ntirho wo ntlhontlha switwo-miri swa ntsako, swo hlundzuka, swo yeyisa kun'we no hlekisa. Muxaka lowu wa tinsimu wu hi paluxela swo tala hi mahanyelo ni mavonelo ya vutomi bya vavasati vo hambana-hambana.

Nakambe eka tinsimu leti, ndzi kotile ku lemuka leswaku mahanyelo lawa ya voniwa hi vavanuna na vavasati, hikokwalaho ka leswi hi kuma ku ri na tinsimu leti ti yimbeleriwaka hi vavasati na leti ti yimbeleriwaka hi vavanuna, hinkwato ti ri karhi ti vulavula hi vavasati.

Tinsimu leti ti tele, swi nga tsakisa ku yisa emahlweni ndzavisiso wa muxaka lowu, ku paluxa swinene xivumbeko xa tona ni nkoka wa tona exikarhi ka vanhu.

Ndzi ta dlayiseta hi ku vula leswaku ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku tisa ntwisiso wo antswa hi xiyimo xa vavasati.

6. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

1. Adcock, F. (1987) : **The Faber Book of 20th Century Women's Poetry.** London: Faber and Faber.
2. Bernard, M.J. (1975) : **Women Studies.** USA: Oxford UK and Cambridge.
3. Bibelet: Mahungu
lamanene (1989) : Vandla ra Bibelet ra Afrika-Dzonga.
4. Bless, C. and Higson-
Smith, C. (1995) : **The Fundamentals of Social Research Methods: An African Perspective.** 2nd Edition. Cape Town: Creda Press.
5. Chauke, O.R. (2004) : **The Xitsonga Songs: A Socio-linguistic study.** University of the North.
6. Finnegan, R. (1970) : **Oral Literature in Africa.** London. Oxford University Press.
7. Guma, S.M. (1983) : **The Form, Content and Technique of traditional literature in Southern Sotho.** Pretoria: J.L. Van Schaik.
8. Heese, M. and Lawton
(1988) : **The New Owl Critic.** Goodwood: Nasou Ltd.

9. Junod, H.A. (1973) : **Vutlhari bya Vatsonga.**
Braamfontein. Sasavona.
10. Krappe, A.H. (1965) : **The Science of Folklore.** London:
Methuen and Company.
11. Mafenya, L.L. (2002) : **Gender Perspectives in Tshivenda
Folklore. A feminist Approach.**
University of the North.
12. Mahmoud, F.B. (1991) : **African Women Transformation and
Development.** London: United
Kingdom.
13. Marivate, C.N., Risenga,
D.J., Ngondweni, P.
and Nkuna, P.H. (1994) : **Tso 101-G.** Pretoria. UNISA.
14. Mathumba, D.I.,
Risenga, D.J. and
Marivate, C.N. (1996) : **TSG 306-Q.** Pretoria. UNISA.
15. Mbiti, J.S. (1970) : **Introduction to African Religion.**
Great Britain: Suffolk.
16. Nchabeleng, S.P. (2002) : **A Comparison of Feminist and
Womanist Theologies in USA.**
Unpublished D.Phil. Thesis: University
of the North.
17. Nkondo, C.P.N. (1982) : **A hi twisiseni matsalwa.**
Pietersburg: Morester.

18. Nxumalo, N.E. and
Nxumalo, J. (1999) : **253. Paper Entitled “The Portrayal of Women in Xitsonga Poetry”:**
University of the North.
19. Peck, J. and
Coyle, M. (1984) : **Literary Terms and Criticism.**
London: McMillan.
20. Rabothata, T.T. (1992) : **A survey of traditional songs in Venda.** Unpublished M.A.
dissertation. Pretoria: UNISA.
21. South African Oxford School
Dictionary. 2nd Edition (2004) : New York: Oxford University Press.
22. Ursula, K. (1994) : **Feminist Theology from Third World War.** New York: Orbis Press.
23. Webster's II New College
Dictionary (1979) : London. Oxford University Press.
24. Xitlhabana, S.G. (1992) : **Nxopaxopo wa Tinsimu ta Ndhavuko ta Xitsonga.** University of
the North.

7. TINSIMU LETI XOPAXOPIWEKE

1. Conny Chauke (2000) : **Bulldozer no. 6. Nhwanyana luya.** The CCP Record: South Africa.
2. Elias Baloyi na Mamba Queens (1985) : **Pantsula ra mina.** The CCP Record: South Africa.
3. Flora N'wa-Chauke (2003) : **Makhahlele.** Back to Back Studios: South Africa.
4. General Muzka (2003) : **Masosayithi.** Back Street Record: South Africa.
5. George Maluleke na Van'wanati Sisters (2003) : **Ri orheli.** The CCP Record: South Africa.
6. Joaquim Macuacua (1983) : **Macuacua J. & B Record.** South Africa.
7. Paul Ndlovu (1989) : **The Greatest Hits.** Gallo Records. South Africa.
8. Penny-Penny (2000) : **Mhana Mzamani.** Shirimani Studio: South Africa.
9. Pensele Vol. 5 (2003) : **Mpfurha-mpfurha.** Back Street Records: South Africa.

10. Thomas Chauke na Shinyori Sisters (1991) : **Shimatsatsa No. 11.** The CCP Record: South Africa.
11. Thomas Chauke na Shinyori Sisters (1998) : **Shimatsatsa No. 18.** The CCP Record: South Africa.
12. Thomas Chauke na Shinyori Sisters (2005) : **Shimatsatsa No. 25.** The CCP Record: South Africa.